

83-3 (1548).

БОБОМУРОД ЭРАЛИ

МАЖОЗИЙ муҳаббат

ҲАҚИҚАТЛАРИ

Алишер Навоий асарларига
янги шарҳлар

АКАДЕМИЯ

БОБОМУРОД ЭРАЛИ

МАЖОЗИЙ муҳаббат

ҲАҚИҚАТЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИГА
ЯНГИЧА ШАРҲЛАР

Тошкент

«Akademnashr»

2015

УДК: 821.512.133

83.3(5Ў)

Э-73

Э-73 **Эрали, Бобомурод**

Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари / Э.Бобомурод.
– Тошкент: Академнашр, 2015. – 80 б.

ISBN 978-9943-4405-8-6

УДК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)

Илмий муҳаррир:

Шуҳрат Сирожиддинов,

филология фанлари доктори, профессор

Масъул муҳаррир:

Маҳмуд Саъдий

Тақризчилар:

Каромат Муллаҳўжаева,

филология фанлари номзоди,

Узоқ Жўрақулов,

филология фанлари номзоди

Алишер Навоий ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш, унинг ноёб асарлари моҳиятини англаш, бадииятининг очилмаган қирраларини кашф қилиш навоийшунос олимлардан улкан куч-гайрат ва шижоат талаб этади. Таниқли шоир ва олим Бобомурод Эрали шу осон бўлмаган ишга бел боғлаб, айни рисола яратдики, у кўп жиҳатдан эътиборга молик. Китоб навоийшунослар, олий ўқув юрти ўқитувчи ва талабалари, умуман, буюк зот ижодига қизиққан барча ўқувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4405-8-6

© Б.Эрали

«Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари».

© «Akademnashr», 2015 йил.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили, мутафаккир Алишер Навоийнинг адабий мероси ва маънавий-маърифий хазинасини улкан уммонга қиёслашади. Аллома шоир асарларини тадқиқ этиш ва ўрганишга бел боғлаган навоийшунослар моҳир ғаввослардек унинг бадиият оламига тўғри йўл топмаса, бу уммон тубида ётган дур-ғавҳарларни ташқарига олиб чиқиш имконсиз. Навоий бобомизнинг ўзлари Низомий Ганжавий Барда билан Ганжани олиб, Рум элига ҳам унинг қадами етган, Хусрав Деҳлавий Ҳиндистонни қўлга киритган, Абдураҳмон Жомий шону шавкати билан Ажаму Арабни лол қолдирган бўлса, Хитодан то Хуросонгача черик тортмасдан қалам билан олдим дея ғурурланади. Дарҳақиқат, мазкур фахрланиш замирида бугунги кунимизга қадар амалий исботини топган ҳақиқат мавжуд.

Неча асрдирки, халқимиз бу зотни ардоқлайди, миллатимизнинг донишманд фарзанди сифатида улуғлаб келади. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний», беш дostonдан иборат «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа дурдона асарлари неча асрлардан бери маънавий хазинамизни безаб, ахлоқий кўзгумизга айланган десак асло муболаға бўлмас.

Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)да таҳсил олиб юрган талабалик пайтларимда Навоий бобомиз шеърятини тушуниш ва моҳиятини англашга ҳаракат қилсам-да, бироқ унинг ичига кириб бориш анча мураккаблигини ҳис этганман. Дастлаб шу илм даргоҳининг филология факультетида биз талабаларга филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов тасаввуфдан ўқиган илмий маърузасида кўпроқ Навоий асарлари таҳлилига тўхталиб, бетакрор шеърятининг сирли олами сари етаклаган. Бу зот

шеъриятига меҳр-муҳаббатим туфайли битирув ишимни «Лайли ва Мажнун» достонидан олганман. Энди ўйласам, ўша вақтда кўп нарсага ақлим етмаса ҳам, мендаги интилиш ва иштиёқни сундирмаслик мақсадда диплом ишидан бир қисмини ажратиб, домла ўзи қўшимчалар қўшган ва жиддий таҳрир қилган ҳолда «Ишқ оташининг самандари» номи остида «Шарқ юлдузи» журнаliga тавсия этган. Ўша вақтда бундай эътибор талабага катта далда эди. Қолаверса, Нажмиддин Комилов бу мақолани кейинчалик нашр этган «Тасаввуф» номли китобига ҳам шу ҳолича киритди.

Университетни битириб Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти аспирантурасига қабул қилиндим ва филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуров раҳбарлиги остида «Лайли ва Мажнун» достонида мажоз ва ҳақиқат талқини» мавзuida илмий тадқиқот ишини ёзишга киришдим. Илмий ишимни бир карра ёзиб битиргач, раҳбаримга ундан бир нусха бердим. Домла ишни синчковлик билан ўқиди, айрим жойларига ўз фикр-мулоҳазаларини қайд этганини айтиб, ишни қайтадан кўриб чиқишимни маслаҳат берди. Тўғриси, бундан бироз оғриндим. Хаёлимда илмий ишим маромига етган эди. Буни сезиб турган домла: «Ишингизда Лайли ва Мажнун муҳаббатини илоҳий ишқ-муҳаббат билан боғлашга ҳаракат қилибсиз, буниси яхши, аммо асарнинг айрим эпизодларидаги ошиқ ва маъшуқанинг интим муносабатларига қандай қарайсиз, буни нима билан изоҳлайсиз?» – деб савол берди. Тўғриси, бу саволга ўшанда тайинли жавоб қайтаролмаганман. Яхши эслайманки, ўша вақтлари мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодидан ўринли-ўринсиз тасаввуфий рамз ва тимсолларни қидириш урфга айланган, ўзим ҳам шунинг таъсирида эдим. Илмий ишимдаги ана шу тумтароқликни домла тўғри иллаганини кейинроқ тушуниб етдим...

Йиллар давомида Алишер Навоий ижоди билан боғлиқ илмий тадқиқот ва мақолаларни кузатиб келдим. Айрим мўътабар илмий манба ва рисоалар билан та-

нишиб, ечимини топмаган баъзи бир жумбоқли саволларга ҳам жавоб қидирдим. Изланишлар натижасида шундай хулосага келдимки, Алишер Навоий шеърини улкан уммондек ўз бағридаги дур-жавоҳирларни осонликча юзага чиқармас экан. Мақсадга етишни ният қилган тадқиқотчи дастлаб шоирнинг ўзи тилга олган мўътабар ва улуғ манбалар билан обдан танишиб чиқсин, акс ҳолда, барча ҳаракатлари беҳуда кетади. Асарларида тилга олинган «Тазкират ул-авлиё», «Қисас ул-анбиё», «Иҳё» ва «Кимё» (бу иккиси Абу Ҳомид Газзолий асарларининг қисқача номлари), «Нафаҳот ул-унс», «Мифтоҳ ул-улум» ва «Талхис» каби мўътабар манбалар шоир ижодининг юксалиши ва жаҳоншумул аҳамият касб этишида катта хизмат қилгани сир эмас. Айтмоқчиманки, мазкур асарларни чуқур ўрганмай ва мазмун-мундарижаси билан яқиндан танишмай Навоий ижоди моҳиятига чуқурроқ кириш имконсиз. Қолаверса, шоирнинг афсона ва ривоятлар асосига қурилган айрим шеърини дурдоналарини тўғри тушунмай, улардаги рамз ва тимсолларни нотўғри талқин қилиб қўйиш мумкин. Айниқса, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларининг сирли оламига чуқурроқ кириб борсангиз, ҳар бир дoston ўзига хос ва бетакрор олам эканига амин бўласиз. Уларнинг мазмун-моҳиятини англаб борган сари шоирнинг бадиий маҳорати ва услубидан ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ. Илмнинг чек-чегараси, тубига етиб бўлмайди деган гап тўғри. Бир даврда амалга ошмаган ишни кейинги давр ва замон одамлари уддалайди. Энг муҳими, илмий изланишнинг тўғри йўлга тушиб олишида. Донишмандлардан бирининг: «Илм уч қаричдан иборат. Ким унинг бир қаричига етса, бурни кўтарилади ва илмга етдим деб ўйлайди. Ким иккинчи қаричига етса, нафси кичраяди ва илмга етмаганини тушунади. Аммо учинчи қаричига келсак, ҳайҳот, ҳайҳот, унга ҳеч ким ҳеч қачон етолмайди», – деган ҳикматли сўзини доимо ёдда тутиш илм соҳибига катта фойда беради.

Яна шуни ҳам таъкидламоқ лозимки, Навоий асарлари тадқиқига киришга жаҳд этган тадқиқотчи юксак чўққи қаршисида турган алпинистга қиёсланса, қўлида яроғи, белида арқони билан бу чўққини забт этмоқчи бўлиб юқорига машаққат ва қийинчилик билан кўтарила бошлайди. У чўққини забт этган тақдирда ҳам чўққи этаги ва ёнбағридаги ажойибу фаройиб манзараларга маҳлиё бўлиб мақсадга эришдим деган хаёлга боради. Аммо у қўлга киритмоқчи бўлган дур-гавҳарлар шу тоғнинг бағрида ётганини билмайди. Бу билан айтмоқчиманки, Навоий шеърятининг бадиий олами жуда теран ва чуқур. Унга етиб бориш учун тадқиқотчидан меҳр-иштиёқдан ташқари катта билим ва малака ҳам талаб этилади.

Навоийшунос тадқиқотчилар ҳамжиҳат ва ҳамфикр ҳолда иш тутиб, улуғ шоирнинг ижод олами тадқиқига киришсалар, кўпгина ечимини топмаган муаммо ва жумбоқлар ҳал бўларди. Шунингдек, устоз навоийшунос олимлар сингари илмга фидойи ва садоқатли бўлиб, сусткашликка барҳам берилса, Навоий бобомиз адабий мероси асосини ташкил этган халқни бахтли кўриш, фаровон ҳаёт орзуси ва ўзи яшаган даври билан боғлиқ изтиробли ўй-кечинмаларининг туб моҳиятига етишимиз бир қадар осон кечади деб ўйлайман. Зотан, Навоийнинг асл мақсадини англасак, ҳар бир сўзининг моҳиятига етиш ва мағзини чақиш бахтига муяссар бўламиз.

Алишер Навоий ҳаёти ва илмий меросига муносабат мустақиллик йилларида янги босқичга кўтарилди. Зеро, собиқ мустабид тузум халқимизнинг маънавиятида қолдирган иллатлардан покланишда даҳо шоир яратган бадиий-маънавий дурдоналарнинг ўрни беқиёс. Шу боис шоир асарлари замирига чуқур ва теранроқ кириб бориш, у орқали маънавий кўзгумиз устини қоплаган гард-ғуборларни тозалаш долзарб аҳамиятга эга. Ўз навбатида, бу ноёб асарлар моҳиятини англаш, бадииятининг очилмаган қирраларини кашф қилиш навоийшунос олимлардан улкан куч-ғайрат ва шижоат талаб этади.

I. НАВОЙГА ЮЗЛАНИБ...

ШОИРЛАР МУАЛЛИМИ

Алишер Навоий ижодига холис баҳо бериш ва кўп йиллар давомида онг-шууримизда қотиб қолган бирёқлама қарашлардан воз кечишга интилаётган эканмиз, дастлаб, ўз вақтида шоир ижодига бевосита таъсир кўрсатган илмий-назарий манбалар бўлганми ёки йўқ, деган саволга аниқлик киритишга тўғри келади. Мазкур масалани ҳал этиш орқали шоир асарларининг юксак бадиияти, жозибаси ва латофатини шу даражага олиб чиқишга замин яратган асослардан воқиф бўлинади. Жавобни эса шоирнинг ўз асарларидан излаш ва айрим ўринларда уларга билдирилган муносабат, эътироф ҳамда ишораларни эътибордан қочирмаслик керак. Бунини навоийшунос олимлар кўплаб илмий тадқиқотларида эътироф этмоқдалар. Аммо навоийшунослигимиз ҳали унчалик аҳамият бермай келаётган, яъни ўта санъаткорлик билан матнга сингдириб юборилган бошқа илмий-назарий асослар ҳам мавжудлиги адабий меросимиз тадқиқи ўлароқ юзага чиқиб қолмоқда. Шоир ғазалларидан бирини:

Навоий назм аро тийги забонин

ўйла сурдиким,

Пичоқ топмас уятдин ўзни

ўлдирмоққа Саккокий, –

деб яқунлайди.

Атоқли навоийшунос олим ва шоир Мақсуд Шайхзода 1965 йили «Шарқ юлдузи» журналида босилган «Устоднинг санъатхонасида» туркумининг биринчи мақоласида ушбу байтда тилга олинган Саккокийни аксар навоийшунослар Мирзо Улуғбек саройида яшаган қасидачи Саккокий билан адаштирганларини билдириб қўйиш мақсадида келтиради. Шоир байтидаги Саккокий ким бўлгани хусусида бир оз маълумот бериб, уларнинг хатосини тузатиш билан кифояланади. Мақсуд Шайхзода фикрича, Навоий қасидачи шоир Саккокийни яхши билган бўлса ҳам, бироқ уни ўзига тенг кўриб, ўзи билан мусобақа қиладиган даражадаги шоир сифатида тан олиши мумкин эмас. Навоий байтда гўё Саккокийга нисбатан нописанд қараётгандек, уни менсимаетгандек туюлса-да, аслида, шундайми? Мақсуд Шайхзода қасидачи Саккокийни Навоий даражасига кўтаришга уринганлар даъвоси асосиз ва қуруқ тахминдан иборатлигини билдиришдан ташқари Навоий билган, ҳурмат қилган ва мусобақага даъват этган Саккокий, аслида, бошқа киши эканлигини исботлаб шундай дейди: «Бу хил устод асрлар давомида шоирларга муаллим ҳисобланиб келган киши Сирожиддин Абуёқуб Юсуф бин Абу Бакр Саккокий (1159 – 1228) деган буюк олим, аслида, хоразмлик бўлиб, «Мифтоҳ ул-улум» (Илмлар калити) номли кўп мўътабар бир китобнинг муаллифидир... Назм усулларининг ҳамма қоидаларини мукаммал билган бир донишманд олдида бадийий ҳунар кўрсатиш, албатта, шоир учун каттароқ шараф саналар эди. Навоий шу ҳолатни кўзда тутган, шу билан бирга, бу машхур олимнинг асарларидан мукаммал воқиф бўлганини намоён қилган».

Тарих саҳифаларини варақласак, Саккокий тахаллусли ижодкорлар жуда кўп ўтганига кўзимиз

тушади. Бу ном арабий бўлиб, кўпроқ пичоқчилик касбини эгаллаган кишилар уни ўзларига тахаллус тариқасида қабул қилганлар. Навоийнинг «пичоқ топмас» дейишида тахаллусга ҳам ишора бор. Тадқиқотчи Роиқ Баҳодиров «Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан» илмий рисоласида «Мафотиҳ ул-улум» (Илмлар калитлари) асарини ёзиб қолдирган олим хусусида анча кенг маълумотлар беради. Лекин у асар жуда кўп илм соҳалари: тарих, фалсафа, мантиқ, тил, тиббиёт ва ҳоказоларни ўз ичига қамраб олгани боис Абуёқуб асаридан тубдан фарқланади. Демак, «Мифтоҳ ул-улум» ҳам тарихда фақат биргина эмас экан. Адабиётшунос Мақсуд Шайхзода фикрига қараганда, саройда қасида битиб юрган шоирга Навоийдек зот бунчалик эътибор кўрсатиб, унга диққатни жалб этиши ақлга тўғри келмайди. Шоир қасидачи Саккокийга пичинг қилмаганмикан деб ўйлаб қоласиз. Аммо тарих буларнинг барини рад этади.

Навоий эътиборига тушган Саккокий ким бўлган ва у қандай қилиб шоир ҳурматини қозонган бўлиши мумкин, деган ҳақди савол туғилиши табиий. Аслида, мавлоно Абуёқуб Саккокий улўф аллома бўлиб, унинг «Мифтоҳ ул-улум» асари араб тилида битилган. У араб тилининг балоғат ва фасоҳати ҳамда поэтика, сарф, наҳв (синтаксис ва морфология), маъно, баён ва бадеъ илми, аруз ва қофия сингари соҳаларни алоҳида-алоҳида бўлимларга ажратиб таърифлаб беради.

Аллома Саккокий араб адабий тили тузилиши ва ундаги сўзларнинг ўзаро муносабатини тадқиқ этиш орқали шу тилнинг фасоҳат ва балоғатини очиб беришга кўп меҳнат сарфлаган. Неча асарлар давомида жуда кўп олимлар мазкур асардан илмий-назарий манба сифатида фойдаланганлар.

Ҳозирда асарнинг тошбосма нусхаси ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 15182-рақам остида сақланади. «Мифтоҳ ул-улум»га Шарқнинг муътабар олимлари юксак баҳо берганлар: фасоҳат ва балоғат илмига қизиққан барча зиёли ва талабалар уни тушунишини енгиллаштириш мақсадида шарҳлар битиб қолдирганлар. Жумладан, Амир Темурнинг замондоши Саъдиддин Тафтазоний бу китобни муфассал шарҳлаган.

Булардан кўринадики, Саккокийнинг «Мифтоҳ ул-улум»и анча мураккаб асар. Ҳозирда кўпчилик адабиётшунос ва талабалар илмий манба сифатида фойдаланиб турган «Бадоеъ ус-саноеъ» асари муаллифи Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам Саккокийни «Мифтоҳ соҳиби» деб китобининг жуда кўп ўринларида тилга олиб ўтади ва шеърий санъатларга муносабат билдириш жараёнида унинг фикр-мулоҳазаларига суянади. «Мифтоҳ ул-улум» асаридан XX аср бошларига қадар мусулмон мактаб-мадрасаларида қўлланма ва дарслик ўрнида фойдаланилгани ҳақида шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ҳам маълумот беради.

Демак, Саккокий асарининг бу даражада қадр топишига муҳим сабаб бор. Бинобарин, биз тарихимизга холисона қарашга одатланаётган эканмиз, адабий меросимиздаги ана шунга ўхшаш тадқиқ этилмай турган асарларга мурожаат қилишимиз ва уларни илмий оммага билдиришимиз лозим. Бундан мумтоз адабиётимиз янада янги талқин усуллари билан бойиса ажаб эмас. Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя»дан ўрин олган бир ғазалида ҳам «Мифтоҳ» ва «Мифтоҳ ул-улум»га суяниб ёзилган Муҳаммад Қазвинийнинг «Талхис» деган асарини келтириб ўтгани улуғ шоирнинг бу манбаларга нечоғлик эътибор берганига яна бир далил дейиш мумкин:

*Банд этибтур жадал аҳли ишин ишкал андоқ
Ким, не «Мифтоҳ» анга суд қилур, не «Талхис».*

Навоий ғазалларида ушбу асарлар номлари учрашининг ўзи ҳам Саккокий асари ва шарҳи унинг эътиборида турганидан далолат. Бу асарларнинг фақатгина Навоий асарлари тадқиқотчилари учун эмас, балки барча тилшунос ва адабиётшуносларимиз учун ҳам фойдали томонлари мавжудлиги асар билан танишгандан кейин янада ойдинлашади. Навоий ушбу илмий асарларни бевосита ўрганган бўлиши керак деган хулосага келишимизга сабаб, шоир битган ғазал ва достонларда Саккокийнинг илмий-назарий қарашлари таъсири сезилиб туради. Ҳозирги кунда адабиётшунослар мажоз ва ҳақиқат масаласида турли-туман фикрларни ўртага ташлаб, турли изоҳлар беришмоқда. «Мифтоҳ ул-улум»дан эса мажоз ва ҳақиқат масалалари юзасидан қимматли маълумотларга эга бўлиш мумкин деб ўйлаймиз. Саккокийнинг бу асари билан танишиш натижасида Навоий асарларини тушуниш ва тадқиқ этишда ҳар жиҳатдан фойдали илмий-назарий манбага эга бўламиз. Бу эса ҳазрат Алишер Навоий тилга олган биргина манба, холос.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Ҳайрат ул-аброр» достонининг бир боби айнан қалам таърифи ва васфига бағишланган. Унда «Иҳё», «Футуҳот», «Кимё», «Нафаҳот», «Ҳақойиқ» ва «Маориф» каби бир қанча диний-тасаввуфий манбалар тилга олиб ўтилади. Биз тилга олган «Мифтоҳ ул-улум» ва «Талхис» асарлари қаторида мазкур манбаларни ҳам илмий-тадқиқий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

«ГУРБАТДА ҒАРИБ...»

*Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.*

Устозларимиз ўғит берганидек, ҳар қандай бадий асарни тадқиқ қилишдан олдин асар муаллифи, яъни ижодкорнинг тафаккур олами, дунёқарashi, эътиқод тарзи ва ўзига хос табиатини ўрганиш шарт, шундагина унинг ижодини холис баҳолаш мумкин экан. Шу маънода кўп йиллик илмий изланишлардан кейин улўф бобокалонимиз Алишер Навоийнинг ихчамгина бир асарини тадқиқ ва таҳлил этишга журъат қилдик. Кўпчилик деярли ёд биладиган ва айрим анжуман-тадбирларда такрор-такрор ўқиладиган «Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» деб бошланадиган машҳур рубойга илмий тадқиқотлар ва дарсликларда шарҳлар берилиб, унинг яратилиш тарихига тўхталиб ўтилган, моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган. Уларда, асосан, рубойнинг зоҳирий маъноси билан кифояланиш натижасида юзаки ҳамда бирёқлама хулоса чиқарилиб, шоир назарда тутган асл мақсад очилмай қолавергандек, назаримда.

Мактаб ёшидан биламизки, Хусайн Бойқаро билан Алишер Навоий қадрдон дўст бўлишган ва устозлари Абулқосим Бобур ҳузурда таҳсил олишган. Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагандан кейин Алишер Навоийнинг нуфузи ва обрў-эътибори янада ошиб, саройда муҳрдор ва вазир лавозимларида ишлайди. Манбаларда айтилишича, айрим «реакцион гуруҳ»ларнинг ҳасад ва адовати туфайли Навоий саройдан четлатилиб, Хуросон-

нинг чекка вилояти – Астрободга сургун қилинган. Шу воқеа сабаб устоз ва ёру дўстларидан узоқда яшаб турган шоир мазкур рубоийни битганига ҳужжат-далил келтирилади. Бир жиҳатдан қаралса, бу фикрда ҳам асос йўқ эмасдек. Дастлаб саройда нуфузли лавозимларда ишлаб, шоҳ назаридан қолиб Астрободга сургун қилинса, бу ҳол ижодкор руҳиятига таъсир ўтказмаслиги мумкин эмас. Навоийдек нозиктаъб шоир дўсти билан ораси бузилгани туфайли сарой мансабидан маҳрум этилишига бефарқ қарамагандир. Шу боис ўз вақтида мазкур рубоийда шахс эрки, ватан муҳаббати, ватанпарварлик ва эрксеварлик ғоялари ифодалангани кўп таъкидланган. Навоийшунос Иброҳим Ҳаққул бир ўринда рубоийни бундай йўсинда талқин қилиш нотўғрилигини пайқаб, уни жуда жўн ва юзаки тушунтириш муддаони ҳал этмаслигини, эскича, яъни шўро мафкураси ва сиёсати талаблари асосида талқин қилиш мутлақо яроқсизлигини таъкидлайди. Аслида ҳам оддий ва соддадек кўринган рубоий матни ва моҳиятини тўғри тушуниш учун гапни узоқроқдан бошлашга тўғри келади. Қолаверса, Навоийдек улкан қалб эгаси кимларгадир тиш қайраб, аламзадалик билан рубоий битганида ушбу рубоий ўз асридан нарига ўтмаслиги мумкин эди.

Дастлаб мазкур рубоийдаги **гурбат** ва **гариб** истилоҳларининг маъно-моҳиятига теранроқ назар солинса, муддаога етиш осонлашади. Чунки рубоийнинг бутун моҳияти ва ғоявий мазмуни шу икки истилоҳ асосига қурилган десак муболаға бўлмайди. Шоирлар султони дея улуғланган Алишер Навоий ҳар бир сўзни ўз ўрнида ва исроф қилмасдан қўллаши шубҳа туғдирмайди, шунингдек, ҳар бир сўзни назм ипига дурдек тизиб ортиқча мулоҳаза-

га ўрин ҳам қолдирмайди. Бу хусусда навоийшунос олимлар ўз тадқиқот ишларида кўп ёзганлар. Мумтоз адабиётимизда соқий, май, майхона, харобот, юз, кўз, ораз ва бошқа шу каби сўзлар луғавий маъносидан ташқари рамзий-тимсолий истилоҳ сифатида қўлланган. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, мазкур рубоийдаги *гурбат*, *гариб*, *эл*, *қафас*, *булбул* ва *гул* каби сўзларнинг зоҳирий маъноси билан чекланилса, асл мақсад очилмайди ва нотўғри хулоса чиқариб қўйиш мумкин.

«Навоий асарлари луғати»да **гариб** сўзи икки маъноли бўлиб, бири *мусофир*, *бошқа жойдан келган*, *кимсасиз*, иккинчиси *ажойиб*, *қизиқ*, *кам-ёб* маъноларини билдиради. **Гурбат** сўзининг *гариблик*, *кимсасизлик*, *мусофирлик* ва *ўз ватанидан узоқда қолиш* каби маънолари мавжудлиги келтирилган. Дастлаб шу икки истилоҳнинг қайси маънода қўллангани аниқлаб олинса, рубоийда ифодаланган маъно қатламига кириш ўқувчига машаққат туғдирмайди. Луғатда келтирилган *гариб* ва *гурбат* истилоҳини бир юртдан бошқа юртга бориб яшаётган мусофир ва бегона маъносида тушуниш тўғри эмас. Демак, *гариб* сўзининг юзаки, яъни луғавий маъноси билан чекланилса, шоир томонидан санъаткорона тарзда устига парда тортилган маъно дурини қўлга киритиб бўлмайди.

«Маҳбуб ул-қулуб» асаридаги бир танбеҳда яхшилик ва ёмонлик ҳақида сўз борганда: «Одам била шайтон муҳолифатин унутма. Ота душманин ўзунга дўст тутма. Отангни беҳиштдек маъманидин жало қилди ва йиллар хокдон *гарибистонида* залил ва мубтало қилди. Ва отанг авлодидин баъзи анга интиқом туздилар ва хору забун қилиб жафолар кўргуздилар. Нафсни чу тақво риёзати била

зеридаст қилдилар – шайтонни залиллик билан ерга паст қилдилар. Сизнинг адоватингиз ҳаргиз адам бўлмас. Бу душманлик орангиздан ҳаргиз кам бўлмас. Бу ғолиб душмандин бир дам ғофил қолма, ўчиролмас исён ўтин ўз хирманингга урма», – дея одам фарзандлари огоҳлантирилган. Мазкур танбеҳдаги «одам» ва «ота» ким ва нега шайтон билан душман тутинади деган саволга жавоб бериш учун диний-тасаввуфий манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади. Одам, аслида, Одам Ато бўлиб, унинг жаннатдан ер – хокдон ғарибистонига бадарга бўлиб, меҳнат-машаққат, хорликка мубтало этилиши бу дунё яралиши ва унинг ибтидосига бориб тақалади. Одам Ато беҳиштдек маъман – роҳат-фароғат, омонлик – тинч макондан бу дунёга қувғин қилингани «Ғурбатда ғариб...» рубоийсининг етакчи мотиви, инсонга бу фоний оламга бошқа оламдан келган мусофир ва ғариб деб қаралади. Жаннат – асл ватан, хокдон ғарибистон – ер юзи, яъни фоний макон. «Фарҳод ва Ширин» достонида: «Муни маъман дема, дегил харобе, Муни маскан дема, дегил ҳубобе», – дейилганда айнан ер юзи назарда тутилган. Одам Атонинг Парвардигори олам назаридан қолиб беҳиштдаги нозу неъмат ва хотиржам ҳаётдан бу дунёга тушиши бир ғариб кимсанинг ғурбатхонага келиб қолишини эслатади. Мазкур рубоийда одамзод тарихининг ибтидо ва интиҳоси, бу дунёнинг роҳат-фароғати ва завқ-шавқи муваққатлиги учун уни ғурбатхона, ўзини эса ғариб деб аташига ишора қилинмоқда, ғурбатда шодмон бўлмасликнинг асл сабаби ҳам шу. Фарҳод ўз тилида: «Менинг ишқ эрмиш аввалдин сариштим, Яна ғурбатда ўлмак сарнавиштим», – деганида шунга уйқаш маъно тушунилади. *Сарнавишт* олдиндан белгиланган, тақдир маъносини

берса, *сарришта* ипнинг учи, баҳона ва сабабчи маъносида. Мўътабар манбаларда Одам Ато ва Момо Ҳавво ман этилган жаннат дарахти мевасидан олиб еганлари учун қувфинга учраб ер юзида яшайдиган илк ғариб инсонга айланишади. «Лисон ут-тайр» достонида Одам алайҳиссаломнинг юзи гуноҳ ва исён билан қора бўлган ҳолда жаннатдан ҳайдалиб, Ҳиндистон мулкига ғариб бир аҳволда келиб тушгани келтирилган. Қолаверса, бу ғурбат жой биргина Одам Атога эмас, балки унинг авлодларига ҳам мерос бўлиб ўтади. То қиёматга қадар Одам Ато ва Момо Ҳавводан тарқалган авлодлар ер юзи – хокдон ғарибистонни манзил тутиб, дунёга келган ҳар бир инсон ғарибликда ғурбат аччиғини тотиши, азоб-уқубатини чекиши тақдирга битилган. Аммо яна аслий ватанга бориш учун шайтони лаъинни душман тутиб, унинг ҳийла-найрангига алданмасдан ҳаёт кечириш керак экан. Бу дунё кўналга, мусофирхона, ғурбатхона дея қаралгани сабаб, одамзод унда абадий яшаб қололмаслиги ва, албатта, бу дунё сафари бир кун ниҳоя топишини билдиради. Алишер Навоий бир ғазалида:

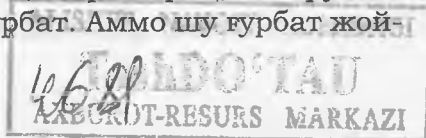
*Ғурбат ичра йиғлар эрдим истабон ёру диёр,
Чунки топтим истамак ғурбат эрур беҳад ғариб, –*

деганида ҳам бир ўқишда ватанидан қувфинга учраб қаттиқ қайғуга ботган кимсанинг ҳолати тушунилиши табиий. Аммо ундаги ғурбат, ёру диёр ва ғариб маъноларига юзаки ёндашилса, байтнинг моҳиятини англаб бўлмайди. Дин тарихида пайгамбарлар, валий ва аллома зотлар бу дунёнинг ўткинчи эканини, унга кўнгил боғлаб бўлмаслигини ҳамда бир зумда елдек ўтиб кетишини таъкидлаб, ундан ўзларини тортганлар. Оддий қилиб айтади-

ган бўлсак, нотинч ва уриш-жанжал кўпайган жойни халқимиз ғурбатхона дейди. Бировнинг уйида ҳар куни нотинчлик бўлиб, уриш-жанжал, тўс-тўполон чиқаверса, ғурбатхона бўлибди, у ерга бормадеб айтишади. Навоий бу дунёни ғурбат деб атаганида оддий халқ тилидаги шу маънони ҳам эътибордан соқит қилмаган. Жалолиддин Румийнинг «Маънавийи маснавий» муқаддимасида найнинг қамишзордан кесиб олинганидан кейин оҳу нола чекишига ўз олаmidан жудо бўлиб ғарибга айланиши сабаб сифатида кўрсатилади. Шу боис най ўз ватанидан айрилиб, дунё ғурбатхонасига тушганига оҳу фиғон тортади, қалбларга ғам-қайғу улашади. Най инсон руҳи, у руҳлар олаmidан бу дунёга келтирилди, яна ўша оламга қайтиб бориши даркор. Найнинг ғариблик ҳолати билан таҳлил қилинаётган рубоийдаги ғариблик муштарак маъно касб этади.

«Маҳбуб ул-қулуб» асаридаги яна бир танбеҳда: «Ҳар ким адам ниҳонхонасидин вужуд анжуманига қадам урубтур ва бу бақосиз оромгоҳда бир нафас ўлтурубтур, яна қайтиб асли ватанига азм этмак керак ва қайдин келибдур, яна ул ён кетмак керак», – дейилганида бақосиз оромгоҳ билан олдинроқ келтирилган танбеҳдаги хокдон ғарибистон бир маънони беради, асл ватан эса жаннатдир. Рубоийда келтирилган ғурбат – бу дунё, унга келган одам ғариб ҳисобланса, бу ғурбатда ғарибликни ҳис этган киши шод-хуррам бўлолмаслиги аниқ, қолаверса, эл – олам аҳли ҳам бир-бирига адоватда яшайди, низолашади, талашади-тортишади. Инсоният тарихида Одам Ато бу дунёга келган илк ғариб инсондир. Одам фарзандларига ғариблик Одам Атодан мерос, меҳнат-машаққат, дард-огриқ, жабру ситам чекиладиган жой ғурбат. Аммо шу ғурбат жойи

2284

да азалий меросни унутиб, беш кунлик дунё, яъни ғурбатни ўзига шод-хуррамлик макони деб билган киши адашади. Рубойида келтирилган ғурбатдаги ғариб кишининг шодмон бўлолмаслиги, дарсликларда айтилганидек, эрк туйғуси ва ватанидан узоқда бўлиш, бегона элда шод-хуррам бўлолмаслиги эмас, ғайб оламидан ерга туширилган одамзод қавмини билдиради. Яна мазкур рубойининг охири радифи «эмиш» билан тугалланганига аҳамият беринг. «Экан» дегандан «эмиш» радифи билан тугаллаш – бу дунё ибтидоси ва интиҳоси чексиз эканлиги боис – бу жараёнга маҳобатли тус берилади. Қолаверса, бу ғурбат жойда неча минг йиллардан бери нафси учун қон тўкиб, разолат ва қабоҳат ботқоғига ботганлар, аслида, ўзлиги, асл ватани, яъни қаердан келганини унутиб яшаётган «эл»дир. Олам аҳли бу дунёда ғариб эканини ҳис этмаса, вақтинча яшаб турган жойини ғурбат деб билмаса, бир-бирларига озор етказди, бир-бирининг ҳақини ейди, ҳасад ва душманлик қилиб, бир-бирига мушфиқ ва меҳрибон бўлолмайди. Бу дунё ҳаёти ўткинчи, бири кетса, ўрнига яна бошқаси келаверади. Шу тариқа ҳаёт давом этиб, ҳеч қачон интиҳоси йўқдек таассурот қолдиради. Бироқ озгина яшаб ўлим аччиғини тотадиган киши бу дунё ҳаёти абадий эканига ишонадими? Шунинглаб яшаган киши, албатта, бу дунёда ўзини ғариб ва бегона ҳис этади, ҳаёт ва ўлим моҳиятини англаб этади, бу дунёнинг ўткинчи матоҳи ва орзу-ҳавасларига қул бўлмайди. Шу боис Фарҳод ва Мажнун ўзини бу дунёда ғариб ва танҳо деб билади, ўзини тунунмайдиган «эл»дан узоқлашишга мажбур бўлади, ҳайвонлар билан улфат тутинади. Фарҳод бир ўринда ўзини заиф, нотавон, ғариб, ошиқ, бехонумон дея атагани ҳам бежиз эмас. Навоий рубойида

ғурбат ва ғариблик деганда бу дунёнинг муваққат, ғурбат жойда қолиш, хурсандлик унга татимаслиги ва бу олам завқ-шавқидан ортиқча хурсанд бўлолмаслигини оддий ва содда тарзда тушунтирмақда. Чунки бу дунёда муҳайё этилган лаззат ва роҳатлардан тотган инсон бу роҳат ва лаззатларнинг бир кун бориб тугагини кўз олдига келтириши билан ҳафсаласи пир бўлади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, рубоийнинг олдинги икки байти билан кейинги икки байти ўртасида мантиқий боғланиш бузилгандек кўринса-да, аммо унинг маъно-моҳиятига етиб бориш орқали шоир маҳорати юксак эканига амин бўламиз. Мумтоз адабиётимизда булбул ва гул ошиқ билан маъшуқа тимсоли сифатида оддий ҳамда кўчма маънода қўлланиши кўп учрайди. Гул маъшуқа маъносини беришдан ташқари роҳат, май қуйиб берувчи, дунё ва моддий лаззат, баҳор, жон, май, тахт деган бир қанча маъноларда ҳам истифода этилади. Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ: «Бу жасадлар қушларнинг қафасидир, ҳайвонларга ноғорадир. Нафсинг ҳақида тафаккур қил. Эй сен кимса, агар улўф қушлардан бўлсанг, ноғора садосин эшитган заҳоти Роббингга қайт», – деган. Навоий *қафас*, *булбул* ва *гул* истилоҳларини келтириш орқали ғариблик мақомида туриш ҳолатини чизиб кўрсатмоқда. Чунки қафасга тушган булбул қандай қилиб яшнаб-очилич, ўзига жалб этиб турганига қарамасдан, бир кун сўлиб заволга учрайдиган гулга кўнгили боғлайди? Бу дунё бебақо бўлса-ю, ундаги гулга муҳаббат изҳор этиши ва унинг муҳаббатига маҳлиё бўлиши мумкинми? Бу дунё қанча безатиб-зийнатлаб кўрсатилмасин, барибир, асл ватан – жаннатнинг оддий гиёҳига ҳам арзимаиди.

Айтишларича, булбул кундузи гулзорда очилган гулга парвона бўлиб унинг ишқида куйиб-ёнади, хониш этади. Кеч тушган заҳоти тиканзордаги чакалакка бориб инида тонг оттирар экан. Айнан биз тилга олган мавзуда Фаридиддин Атторнинг «Ман-тиқ ут-тайр» достонида булбул гулнинг ишқи менга кифоя этади дейилади. Ҳудҳуд уни суратга бандиликда айблади. Гул ушбу ўринда дунё тимсоли маъносида келтирилган. Рўзбеҳон Бухдий Шерозий «Шарҳи шатаҳиёт» асарида руҳни булбул тимсоли деса, Саййид Жаъфар Сажжодий «Фарҳанги истилоҳоти ирфоний»да қафасни инсон жасади, нафси аммора ва дунё тимсоли деб келтиради. Хожа Абдуллоҳ Ансорий «Кашф ул-асрор»ида қафас – жисм, омонат жон, қуш – унинг қанотидир, гул – соликнинг кўнгли, маърифат олами сари очилишидир, соликка Ҳақ таоло иноятининг тавфиқи берилиши тимсолидир дейди. Мавлоно Хароботий: «Умрни билғил ғанимат ҳар нафас, Руҳ бир қушдирки, тан гўё қафас», – деганида ҳам биз назарда тутган маъно очиқ-равшан баён этилган.

Умуман олганда, Алишер Навоий ўз асарларида муайян шахс ва замондан шикоятини ўз ижодининг асосий ғоясига айлантирганида, асарлари ўша даврдан узоқларга парвоз қилолмасди. Кўпроқ инсоният тақдири ва қисматига битилган оғриқ-азобларни ўйлаб изтироб чеккани боис шоир асарларидаги ғоя ва қарашлар умумбашарий маъно-мазмун касб этиб, асрлар оша яшаб келмоқда. Улар улуг ва юксак қарашлар билан йўғрилгани боис эса тушунишда мураккаблик юзага келиши табиий.

КОМИЛЛИК МАҚОМИ

*Камол эт касбким, олам уйидин
Сенга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайниҳ
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Бир қарашда, мазкур қитъанинг мазмун-моҳиятини тушунишда мураккаблик йўқдек. Зоҳиран олганда, Алишер Навоий панд-насиҳат сифатида бу дунёда яшашдан мақсад комилликка интилиш ва чин инсоний хулқ-атворни шакллантиришни вазифа қилиб қўяётгандек. Бу оламга келган инсон дастлаб ота-онаси парваришида бўлиб, меҳр-муҳаббати ва ардоғида вояга етади. Қуш уясида кўрганини қилади деган халқ мақоли бежиз айтилмаган. Чунки ота-она қандай инсон бўлса, оилада ўсиб-улғайган бола ҳам улар тарбияси ва таълимини ўзлаштиради. Муайян маънода яхши ё ёмон томонга ўзгаради. Аммо бу инсон учун етарли эмас. Бора-бора бу оламни ўзи идрок этиб, ақл-фаросати билан таниш йўлини туттади. Энди у бир устоз ва мураббийга муҳтожлик сезади. Устоз ва мураббий ўз билим даражаси, савиясига суянган ҳолда ақли тўлишган боланинг қизиқишига қараб олам ҳамда борлиқ сирларидан воқиф этади. Аммо айтиб ўтилганлар камолот касб этишда дастлабки мартаба ва даража, холос. Шунини аниқлаб олиш лозимки, мазкур қитъада Навоий назарда тутган комиллик мақоми нима-ю, унинг даражаси қандай? Мўътабар манбаларга мурожаат қилсак, инсонийлик мақоми пастки ва юқори мақом – ҳайвонийлик ва малакийлик мақоми ўртасида жойлашганини англаймиз. Агар инсон қалби ва руҳини поклаш йўлини тутса, малакийлик мақомига қараб юксалиб боради. Мабодо қалби ва руҳи-

ни покламаса, омонат умрини фақат айш-ишрат ва роҳат-фароғатда яшаб ўтишга сарфласа, ўз-ўзидан ҳайвонийлик мақомига тушади. Мазкур қитъадан кўзланган мақсадни очиб беришда ана шу жиҳатни аниқлаб олиш керак.

Қитъа дарслик ва қўлланмаларда келтирилиб, ўз вақтида навоийшунос олимлар томонидан шарҳланган. Жумладан, Иброҳим Ҳаққул «Камол эт касбким...» деб номланган муъжаз рисоласида унга батафсил тўхталиб шундай фикрни билдириб ўтади: «Киши ўзини ҳирс, тама, нафс, ғафлат, нодонлик сингари майлларида покламаса, у ҳеч пайт комил бўлолмайди. Комиллик учун улкан инсоний қалб, уни нурлантирувчи сўнмас ишқ ва кенг қамровли тафаккур зарур. Буларсиз маънавий-руҳий мукамаллик ва ақлий балоғат хусусида сўз айтиш мумкин эмас». Шу фикр-мулоҳазаларни давом эттирган ҳолда қўшимча қилиш мумкинки, камолотга мавҳум нарса деб қарамаслик керак. Комиллик инсон забт этиши мушкул ҳисобланган ҳаёлий чўққи ҳам эмас. Аммо инсон зотига шу чўққини забт этиш ва бутун куч-қувватию салоҳиятини шунга қаратиш тақдир қилинган. Оддийроқ тушунтирадиган бўлсак, одамзоднинг комилликка эришиши худди талаба топширадиган синов-имтиҳонга ўхшайди. Кимдир бу имтиҳонни муваффақиятли топширса, кимдир яхши тайёргарлик кўрмаганидан синовдан йиқилади. Бунинг учун унга муайян вақт, имконият, куч-қувват ва қобилият ато этилган. Инсон умри ва ҳаёти, унга ато этилган улуғ неъмат ва бошқа имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бироқ мазкур имкониятдан оқилона фойдаланмас экан, бу олам уйдан «ғамнок» ҳолда чиқиши тайин. Бу, ақли расо инсон наздида, катта ютқизиқ эмасми?

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида инсоний комиллик мақомига қай тарзда кўтарилиб бориш тасвирлари асосий ўрин тутати. Фарҳод муайян илм, касб-ҳунар эгаллаши ва бу йўлда анча машаққат чекиши самараси ўлароқ инсоний комиллик касб этганини Навоий шундай таърифлайди:

*Қуёш янглиғ ёруғ раъйи мунири,
Вале андин ёруғ мофиззамири.*

Ваҳоланки, бу илм, касб-ҳунар ва машаққатлар унинг комиллик мақомига кўтарилишида восита бўлиб хизмат қилганини унутмаслик керак. Фарҳод ўзи эгаллаган илм ва касб-ҳунарлар доирасида чекланиб қолган эмас. У муайян илм ва маҳорат ҳосил қилгандан кейин комиллик пиллапояларидан янада юксалишга қасд айлайди ҳамда ўзи етиб келган комиллик мартабасидан қониқиш ҳис этмайди. Устози Суқрот таълимини олиб Юнон сафарига отланади, бу сафари чоғида тўсиқ ва ғов бўлиб турган аждаҳо, Аҳриман дев, темир пайкарларни маҳв этиб комиллик чўққиси сари илгарилаш учун ўзига йўл очади. Натижада басират – қалб кўзи очилиб, бу олам ва борлиқни олдингига нисбатан бошқача идрок этади, унинг сир ва жумбоқлари моҳиятини англайди. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод образи орқали комиллик даражаси ва мартабаларини бадийий бўёқ ҳамда тимсоллар воситасида маҳорат билан тасвирлаб берган.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, мазкур қитъа мўъжаз ва оддийдек кўринса-да, аммо жуда катта салмоқ ва қамровга эга. Навоий одамзод ақли ва тафаккурига хитоб қилган ҳолда унинг қаршисида икки йўл, яъни покланиш ёки покланмаслик масаласига жиддий қараш керак-

лигини уқтирмоқда. «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг изтироби ва дардчил нолаларига аҳамият берилса, нафсини поклай олмасликдан қийналиши, бунинг учун етарли даражада ҳаракат қилмаётганидан зорланиш ва арз-шикоят кўзга ташланади. Агар теранроқ назар ташланса, Навоий Мажнун образи мисолида комиллик мақомига кўтарилиш осон эмаслиги ва бу йўлда дуч келинадиган тўсиқ ҳамда ғовларни бирма-бир, босқичма-босқич чизиб кўрсатади. Мажнун хатти-ҳаракати, атрофидаги одамларга бепарво ва лоқайдлиги «пессимистлик» туфайли юзага келмаган, балки одамзод эгаллаши лозим бўлган комиллик чўққисини забт этишга қаратилган. Ҳатто саҳрога бориб, у ерда ваҳший ва ёввойи ҳайвонлар билан улфат тутинади. Чунки ҳайвонлар Мажнун қалби ва дилига озор етказмайди, уни маломат қилмайди, янаям тўғрироғи, комиллик сари интилишига халақит бермайди. Чунки Мажнун бу оламдан «ғамнок» ҳолда чиқиш қай даражада оғир эканини теран англайди. Шулардан келиб чиққан ҳолда айтадиган бўлсак, Фарҳод ва Мажнун умумлашма ҳамда тўқима образлардир. Бу олам яралганидан бери инсоният камолот чўққисини забт этишга интилади, аммо улардан қанчадан-қанчаси бу йўлнинг дастлабки довонида, қанчадан-қанчаси ўртасида қолиб кетган. Шу маънода Фарҳод ва Мажнун инсонларга юксак намуна ва ибрат. Шу вақтга қадар ҳеч ким, ҳатто пайғамбар ва авлиё зотлар ҳам оламга келиб комиллик чўққисини забт этганини даъво қилишмаган. Бу комиллик сари интилиб яшайдан фойда йўқ дегани эмас. Чунки ҳамма амаллар натижаси ва самараси бу оламда ҳал бўлмайди. Шу боис бу оламда яшаган инсон худди ҳаммомга кириб ювиниб покланмасдан чиққан кишидек комиллик сари интилмай, яъни лоақал ўзи-

нинг одам эканлигини англамай ҳаёт кечириб, бир куни афсус-надомат билан кетиши ақлга сиғадими?

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Навоий ушбу қитъада одамзод мақсади ва диққат-эътиборини улуғ мақом ҳамда даражани эгаллашга қаратиб, бу оламдан ўтмасдан олдин ўз табиати ва ахлоқини турли иллату ярамас феъл-атвордан поклаб олиш кераклиги ҳақида огоҳлантирмоқда. Аммо покланмаслик ёки уларга эътибор бермасдан яшаш, аслида, ҳаммомга ювиниб, покланиб олиш мақсадида кириб, лекин ундан ювиниб-покланмасдан чиқиш билан баробар. Бу руҳий-маънавий покланиш йўли демакдир. Мазкур қитъа ана шу покланиш жараёни ва босқичини жуда содда ҳамда лўнда қилиб ўқувчига тушунтириб бермоқда.

ДУНЁ АРУСИ

*Ўйла, гарқи майдурурлар халқ бу дайр ичраким,
Шарънинг айнул ҳаётидин асар мафҳум эмас.
Бу сифатким, баҳрнинг аччиқ суйида баъзи эл
Топилур дерлар чучук сув ҳам, вале маълум эмас.*

Алишер Навоий ўзининг нафақат йирик асарлари, балки ҳажман кичик деб қаралган рубоий, қитъа, туюқ ва фард каби шеърларида ҳам катта маъно-мазмунни ифодалаб бериш маҳоратини эгаллаган донишманд шоирдир. Сиртдан қараганда, тушунишда муаммо йўқдек кўринган мазкур қитъада макон ва замон жиҳатидан катта қамров мавжудлигини пайқаш қийин эмас. Илк сатрда келтирилган халқ муайян ҳудудда яшайдиган аҳолига нисбатан қўлланган эмас, балки Парвардигори олам назаридан қолиб жаннатдан бадарға

этилган Одам Ато ва Момо Ҳавводан тарқалиб, қиёматга қадар ер юзида яшаб ўтадиган бани башар тушунилади. Дайр – шу олам ва дунё. Унинг майхона деган маъноси ҳам бор. Аммо фарқи май бўлишни қандай тушуниш керак? Бутун халқни май ичиш, кайфу сафога берилган десак, бундай маъно чиқмаслиги аниқ. Жалолиддин Румий бу дунё ғафлат билан қоимдир, ғафлатсиз бу оламдан асар ҳам қолмайди дейди. Илоҳий раҳмат тариқасида ато этилган шу ғафлат туфайли халқ дунё лаззати ва роҳатига майга фарқ бўлгандек фарқ бўлади. Чунки бу дунё роҳати ва лаззати одамзод нафсига қаратилган, нафс худди она кўкрагига ёпишган боладек бу дунё лаззати ва роҳатидан воз кечишни асло истамайди. Шуниси қизиқки, дунё лаззат ва роҳатига эришиш мақсадида одамзод йўлида учрайдиган ҳар қандай азоб-уқубат, машаққат ва ранж-аламни енгиб ўтишга енг шимариб киришади. Шу ғафлат мавжуд эканки, дунё лаззати ва роҳати одамзодни май каби ўзига асир этади. Ҳасан Басрий раҳматуллоҳи алайҳ шундай деган: «Дунёнинг турган-битгани ғамдир. Ундаги хурсандчиликлар худди шамолга ўхшайди». Холид ибн Сафвон деган зот шундай дебди: «Туни билан хаёл суриб, орзу қилиб чиқдим, яшил денгиз ва қизил тиллоларни қўлга киритсам дедим. Ваҳоланки, менга икки дона кулча, икки кўза сув ва иккита жулдур кийимнинг ўзи етарли экан».

Мумтоз адабиётимизда дунёни даҳр золи, дунё аруси, париваш ва жаҳон шўҳи деган бир қанча атамалар билан атаб келишади. Навоий бир таржиъбандида дунёни чиройли ва гўзал келин тимсолида тасвирлаб, у пиёлага шароб қуйиб одамзод ақлу ҳушини олиш орқали инсон танасидаги руҳ тўтисини овлашни ният қилишини келтириб ўта-

ди. Бироқ бу келин тутган пиёлада, аслида, май мавжуд эмаслигини кўпчилик англаб етмайди:

*Жаҳон нўши аро қилмиш ниҳон захр,
Сен они нўш этарсен ўйлаким қанд.*

*Топиб лаззатким, айларсен табассум,
Эрур ул заҳарханд, эрмас шакарханд.*

Тасаввуфий истилоҳда май ва шароб оддий ичимлик маъносидан ташқари дунё роҳати ва лаззати, маънавий қувват манбаи каби бир қанча рамзий маъноларда қўлланади. «Фарҳод ва Ширин» достонида қаҳрамон ўз йўлида учраган нафс аждаҳоси, Аҳриман дев ва темир пайкарни енгиб ўтганидан кейин Ширин висолига етишади ҳамда дунё унга асл қиёфаси ҳамда суратида кўринади. Достонда талқин этилган ялмоғиз кампир, аслида, дунё арусидир. Нафсоний поклик мақомига кўтарилган киши уни асл қиёфасида кўришга муяссар бўлади.

Иккинчи мисрадаги **шаръ** шарият сўзининг қисқа шаклидир. Шариятнинг айнул ҳаёт, яъни ҳаёт булоғи ва чашмасига қиёсланиши бежиз эмас. Шарият одамзодни дунё лаззати ва роҳатига фарқ бўлиш, ризқ-насиба топиш борасида ҳаддан ошмаслик ҳамда ҳар кунги эҳтиёжи ва кифоя даражасидан ортиғини муҳтожларга бериш, ортиқча дунёни қўлида тутиб турмасликка буюриб, шунга даъват этади. Аммо одамзод бунга қулоқ тутмайди, ҳаддидан ошиб шарият аҳкомлари, тақлифларига амал қилишдан нафс ва шайтон уни буриб туради. Шу маънода айтадиган бўлсак, шарият айнул ҳаёт маъносини беради, бироқ унинг айнул ҳаёт экани халққа тушунарли эмас. Шариятнинг асл ҳикмати ва сирини фақат етук, комил ақл эгаларигина тўғри

англайдилар. Дунёга алданиб, унинг майига ғарқ бўлишдан фақат шариат қутқаради, одамзодга мол-дунё билан муносабатни ўргатади, нафс ва шайтоннинг ҳийла-найрангларига алданиб қолишдан огоҳлантиради. Шу боис бу дунёнинг шўр ва аччиқ сувига нисбатан қиёсланганда шариат ҳаёт булоғидек таассурот қолдиради.

Денгиз суви аччиқ ва шўр. Олисдан зангори ва мовий рангда жилваланиб, кўз олдимизда товланиб гавдаланса-да, аммо ундан ичган киши ташналиги ва чанқоғидан халос бўлмайди, балки бадтар чанқатади, дунё лаззати ва роҳати ҳам денгизнинг шўр, аччиқ сувига бежиз ўхшатилмаган. Донишмандлардан бири шундай деган: «Дунё чанқоқни қондирмайди, эгасига вафо қилмайди, фитнадан холи бўлмайди, машаққатдан аримайди. Дунё юз ўгиришидан олдин сен ундан юз ўгир, сени алмаштирмасдан олдин сен уни алмаштир. Чунки унинг неъматлари кўчиб юради, ҳолатлари ўзгариб туради ва тақиқланган лаззатлардан ҳосил бўлган гуноҳлар қолади».

Навоий сўзига кўра, «баъзи эл» – шўр сувдан чанқоғи қонмаган одам чучук сувни қидириб ўзини ҳолдан тойдиради, чунки унда чучук сув, дунё дунё бўлибдики, топилган эмас, бу мақсад йўлида қанча-қанча умрлар бой берилган, холос. Шу боис пайғамбарлар, набийлар, валийлар ва донишмандлар бу дунёнинг айёр, маккорлигини эътироф этиб, ундан фақат ўз ҳожати ва эҳтиёжига яраша олиш билан кифояланишни энг маъқул йўл деганлар. Бир муддат кўниб ўтиладиган работдек бу дунё одамзодни шу тариқа алдайди, ўз навбатида, одамзод ҳам нафс ва шайтон ундови оқибатида алданганини билмасдан ёруғ оламни тарк этади.

Навоий бобомиз ўқувчини ана шу тариқа алданиб, қимматли умрни бой бермаслик ва унинг ҳар

бир дақиқасини бу алдовдан холи тарзда ўтказишга чақирмоқда.

КИШИ АЙБИНГ ДЕСА...

Киши айбинг деса, дам урмагилким, ул эрур кўзгу, Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?

Мазкур фардда инсоний табиат ва феъл-атвордаги мавжуд айб-иллат ҳақида сўз бормоқда. Бироқ бу айб-иллатни ўз соҳиби кўрмайди. Инсон табиатан ўз нафсининг қули, шу боис у ўзидаги айб ва камчиликни кўрмаслиги мумкин. Бироқ бу айб ва камчиликдан уни огоҳ этадиган кўзгу мавжуд. Бу ўзига ўхшаган бошқа бир киши. Халқимизда дўст бўлсанг, айбини юзига айт, аммо орқасидан гап-ғийбат қилиб юрма, деган ибора кенг тарқалган. Агар айби эгасига айтилмаса, бу айб унга қимматга тушиши мумкин. Бундан ташқари, шу айб юзига айтилмай, изидан гап-сўз қилинса, айб эгасини ғийбат қилинган бўлади. Алишер Навоий бобомиз айбини юзига айтиб, огоҳ этадиган кишини кўзгуга қиёсламоқда. Аммо унутмаслик керакки, бу кўзгу юзи дам – нафас уриш билан хира тортиб қолса, киши ўз айбини кўра олмайди. Чунки айби юзига айтилганда жаҳд отига минадиган киши чин маънода инсон эмас. Шунинг учун бундай тоифани халқимиз нодон, жоҳил, аҳмоқ деб атайди ва улардан узоқроқ юришни маслаҳат беради. Навоий шундай кишиларга хитоб қилиб, агар бир киши бирон айбингни юзингга айтса, асло жаҳлинг чиқиб, ундан нафратланма, шундай қилсанг, кўзгу қорайиб, у айбингни кўрсатмайдиган бўлиб қолади, демоқда.

Бир ҳадиси шарифда мўмин мўминнинг кўзгусидир, дейилган. Мўмин киши ўз биродарининг

айб-камчилигини изидан гапириб юрмайди, яъни гийбат қилиб, гуноҳкор бўлмайди. Балки унинг ўзига айтиб, уни ислоҳ қилиб, тузатиб олишга йўл кўрсатилади. Ана шундай йўл тутиш мўмин биродарига қилган катта яхшилигидир. Шундай қилинса, ўртада биродарлик ва меҳр-оқибат риштаси боғланиб, бир-биридан юз ўгириб яшамайди. Аммо изидан гап қилиб юрса, эшитганидан кейин дўсти ундан қаттиқ ранжийди ва иккиси ўртасида кек-адоват пайдо бўлиш эҳтимоли йўқ эмас. Аммо инсон бири-бирига айб-камчилигини айтмаса, бора-бора айб-камчиликлар қаторлашиб кўпайиб, айб эгасининг бу иллатларни тузатишга кучи етмай қолиши мумкин.

Ўз нафсини ислоҳ қилиш бир умр давом этадиган жараён. Абу Ҳомид Ғаззолий ўзини ислоҳ этишни ҳаёт-мамот масаласи деб қараган ва ҳатто ҳар бир киши бир рўйхат тузиб, айб-камчиликларини бирма-бир тузатиб бориши ва тузатганда рўйхатда устидан ўчиришни тавсия этади. Бундай айб-иллатларни кишининг кўйлаги ичига кириб олган чаёнга ўхшатади. Бу чаённи олиб ташлаш тадориги кўрилмаса, у чақиб олгандан кейин кеч бўлишини уқтиради. Айниқса, бугунги замонимизда айб ва камчиликларни акс эттирадиган кўзгулар хира тортиб, уларни акс эттирмай қўйган. Шу боис одамлар бир-биридан узоқлашиб, меҳр-оқибат ва самимият бир қадар йўқолиб бормоқда. Бир-бирини айбидан бохабар қилиш кам учрайди. Инсон зотига бир умр ўзини ўзи ислоҳ қилиб яшаш тақдир этилган экан, айб ва камчиликларини тузатиш ва ислоҳ қилиш йўлини тутмаса, инсоний мақомдан пастга тушиб, ҳайвондан фарқи қолмайди. Бу дунёда ўзининг инсон эканини ва бу масъулият юки елкасини то охирги нафасига қадар тарк этмаслигини унутмаслик керак.

II. «ФАРҲОД ВА ШИРИН» ШАРҲИ

МУҚАДДИМА

Шарҳ адабиётидаги анъанага мувофиқ ҳолда Алишер Навоий мазкур асарга қўл уришдан олдин илк бобда олам ва борлиқни йўқдан мавжуд этган Парвардигори оламга ҳамд айтиб, Ундан «маъно эшиклари»ни очишини сўрайди. Олдинда турган асарнинг нечоғли мураккаб ва нодир эканини ёдда тутган ҳолда, унга қўл уриш осон эмаслигини ҳис этгани учун Яратгандан унга муяссар қилишини ва бу йўлда Ўзи қўллашини илтижо этиб тилайди:

*Очиб ул ганж қулфин бу калидим,
Насибим айла неки бор умидим.*

Иккинчи бобда бевосита бу олам ва борлиқ яратилиши, инсоннинг адам мулкидан бу оламга келиши, ҳаёт, ўлим ва бу дунёда яшашдан мақсад деган абадий саволларга жавоб қидиради ҳамда инсон зотига берилган ишқнинг моҳият-мазмунини ва талқинини билан таништиришга ўтади:

*Ки инсон кўнглин этти гулшани ишқ,
Бу гулшаннинг ҳаримин маҳзани ишқ.*

Навоий бу ўринда ишқ-муҳаббат деганда кўникма ҳосил қилиб, ўрганиб қолганимиздек, тор маънода тушуниб, уни тор маънода тушунтирмайди.

Инсон кўнглини ишқ гулзорига айлантирган зот буни бир мақсад асосида яратди. Инсон зотига, бош-

қа махлуқларидан фарқли равишда, ишқ-муҳаббат ато этди, ишқ-муҳаббат дардида изтироб ва ташвиш чекиш қийноғини берди. Бирон-бир мавжудот бунга муяссар этилмаганида илоҳий ҳикмат мавжудлигини унутмаслик керак. Шунинг баробарида ишқ-муҳаббат деганда фақат нафсоний маънода тушунилган инсоний ошиқ-маъшуқликнигина тушунмаслик керак. Бу ўринда ишқ-муҳаббат «Маҳбуб ул-қулуб» асарида баён этилган авом, хослар ва сиддиқлар ишқи турларини тўлиғича қамраб олади. Навоий таъбирича ҳар учала ишқ тури ҳам инсон дунёга келадиган бир қатра нутфа ичига жойланган. Инсон дунёга келганидан кейин бутун умри давомида унга ана шу ишқ мартабаларидан юқорилаб бориш ва ундан кўзда тутилган мақсадга эришиш тақдир қилинган.

«Фарҳод ва Ширин» достони талқин этилганда кўпинча унда инсоний севги-муҳаббат тараннум этилгани, икки ёшнинг бир-бирига етиша олмай, тақдирлари фожиаали якун топганини асар матнидан келиб чиқадиган асосий хулоса сифатида кўрилган қарашлар устувор бўлиб келди. Зоҳиран қараганда ҳам Алишер Навоийнинг асл мақсад-муддаоси шундай бўлганига ўқувчида шубҳа туғилмайди. Афсона асосига қурилган севги-муҳаббат баёни, икки қалбнинг изтироблари ва ҳижрон қийноғига бағишланган гўзал поэтик тасвирлар шундай таассурот уйғотиши табиийдир. Аслида-чи? Масалага холис ва теранроқ ёндашилса, бошқача ҳолат юзага чиқади.

*Бу рангин сафҳа, балким дард боги,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи.*

Навоийшунослар ушбу байтни кўп тилга олиб, уни Фарҳод ва Ширин ишқ-муҳаббатига, изтиробларига олдиндан билдирилган ишора маъносида талқин

этадилар. Бу фикрга муайян маънода қўшилиш мумкин-дир. Лекин бир нарсани назарда тутиш керакки, бу байт шоирнинг ишқ ва дардни айнан умумлаштириб, ўз олдига улкан вазифа қўяётганидан хабар бераётир. Бу ишқ ва дард биз кўникма ҳосил қилган ишқ ва дарддан фарқланади. Зеро, асарнинг мажозий қатламида яширинган, сирли тарзда кўринмай турган дур-гавҳарларни юзага чиқаришда ҳануз тадқиқотчилар сусткашлик қилаётгандек.

Навоий ҳамсанавис Низомий ва Деҳлавийдан фарқли равишда ишқ тавсифи билан чекланиб қолмади, балки дардга ҳам етарли даражада аҳамият қаратди. Балки унинг улуғ санъаткорлиги ва тенгсиз маҳорати ҳам айнан шу билан белгиланар. Эҳтимол Навоий ижодиётининг сирли ва ғаройиб оламига кира олмаганимиз учун у яратган бадий образларда ифодаланган маъно қатлами биз учун бегонадек, қаҳрамонлар дарди, ҳис-туйғу ва кечинмалари руҳиятимизга узоқдек туюлади. Шу боис бундай ҳолатларнинг зоҳирий маъноси билан кифояланиб, унинг ички қатлами эътибордан четда қолиб келаётгандир. Фикримизни ишонч билан давом эттиришга ҳазратнинг ўзи кўмак беради – у “Сабъаи сайёр” достонига қўл уришдан олдин бу асарнинг ёзилиш тарихи ва ўзининг ижодий изланишлари ҳақида тўхталиб, Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийнинг ҳамсачиликда эришган ютуқларини таъкидлагани ҳолда, айрим камчилик ва нуқсонларини кўрсатиб ўтишга ўзини бурчли деб ҳисоблайди. Бу борада салафларини моҳир устага, ўзини шогирдга қиёслайди. Низомий ва Деҳлавий моҳир сўз устаси бўлишларига қарамай, афсоналарга минг хил зеб берсалар-да, дарду ғам тасвирига кераклича эътибор қаратмаганлар, энг асосийси, ишқни дарддан ажратиб қўйганлар. На-

войи ижодида эса, ишқ ва дарднинг баробар тавсиф-талқини янги босқичга кўтарилган.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари бадиий тасвирида ишқ ва дарднинг тавсиф-талқини кишини ҳайратлантиради. Фарҳод туғилмасидан илгари «дард боғи ғунчаси ва бало чамани шукуфаси» дейиш орқали шоир Фарҳод образида уни дард тимсолига айлантиришини, ҳаёт ва тақдирида шу дарднинг бўртиб туришини олдиндан билдирмоқда. Бундан хулоса шуки, икки устозидан фарқли ўлароқ, Навоий ишқ-муҳаббатдан сўз очган жойда дард эгизакдек ундан ажралмайди.

Фарҳоднинг фаровон ва шоҳона ҳаёт бағрида туғилиши, ўсиб-улғайишини шоир дostonнинг шунчаки қизиқарли тус олиши учун тасвирламайди. Дарвоқе, Фарҳоднинг дунёга келиш тафсилотлари ҳам ўзига хос маъно касб этади. «Фарҳод» сўзи «фарри шоҳ» (шоҳлик нури) бирикмасидан «*фар*» олиниб, *унга ҳиммат, иқбол ва давлат* сўзларининг бош ҳарфлари қўшилиши орқали ясалган. Навоий томонидан Фарҳодга берилган исмнинг шакл жиҳатдан маъноси нақадар улўғлиги ва Фарҳод образига сингдирилган маъно юки нимадан иборатлигини қуйидаги тариф ҳам яна бир бор тасдиқлайди: «Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард». Бу турли дарслик ва қўлланмаларда такрор-такрор тилга олинса-да, аммо исмга нега шундай маъно юклангани ва шоирнинг мақсади нимадан иборатлигига аҳамият қаратилмайди.

Салаф хамсанавислардан фарқли равишда, Навоий Фарҳодни бош қаҳрамон мақомига кўтариш, шоҳ Хисравни персонаж даражасига тушириш орқали Фарҳоднинг эпик образ сифатида дostonда асосий ўрин эгаллашини таъминлади. Фарҳоднинг отаси – Чину Хито мулкининг шоҳи, катта мулк ва беҳисоб қўшинга эга ҳукмдор. Шоҳона ҳаётга одатланган бу

хонадонда Фарҳоднинг барчада фавқуллода таассурот қолдириши, аслида, рамзий маъно касб этишини асардаги воқеа-ҳодисалар баёнидан илғаб олинши қийин эмас. Айтмоқчимизки, воқеа-ҳодисаларнинг зоҳири билан чекланиб, унинг ички қатламини унутиш асл мақсаддан чалғитиши табиий. Шу маънода навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққул: «Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний «қатлам»ларини ҳам очиб бериш лозим», – деганида улуғ шоир ижодидаги айни шу жиҳатларни эътибордан қочирмаслик кераклигини уқтиради.

ФАРҲОДНИНГ ТАШРИФИ

Достон баёнига кўра, ҳукмдор сифатида барча орзу-ҳаваслари ушалиб беармон яшаётган хоқон тожу тахтига ўз зурриёди эгаллик қилишини истайди. У фарзанд тилагида изтироб чекади, тожу тахти ва молу дунёсига бир «халаф» эга бўлишини ўйлаб ғам-қайғуга ботади. Бошқа тарафдан қараганда, бундай тасвир анъанавий халқ оғзаки ижодига мансуб «Алпомиш», «Кунтуғмиш» ва «Гўрўғли» туркумидаги достонларда ҳам учрайди: фарзандсизликка фожиа сифатида қаралади, муайян вақтдан кейин фарзанднинг дунёга келиши хоқонлик ҳаётида катта бурилиш ясайди. Фарзандсизлик юртда нотабиий ҳолат юзага келганига бир ишора бўлса, фарзанд туғилиши муайян ўзгариш ва жонланишни юзага келтиради.

«Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам хоқон Парвардигордан ўзига фарзанд, яъни ўз тили билан айтганда, бир гавҳарни тилаб олади. Бироқ «кил-

ки тақдир» бу орқали бошқа бир нарсани амалга оширишни мақсад қилганини хоқон англаб етишга ожиз. Кўпинча инсон назари ҳаётнинг зоҳирий қатламини кўра олади, унинг ботинига кириб бориши анча мушкул. Навоий талқинига кўра, қизил рангда товланган гавҳар бўлиб кўринган бу неъмат аслида, қўлга олганда куйдирадиган чўғ экани аён бўлади. Бу ўхшатиш орқали Навоий хоқон тожу тахтига эгалик қиладиган ўринбосарни сўраса, тақдири азал унга Фарҳод – улкан дардни ато этди. Бироқ хоқон шу «дард» ташрифидан беҳад қувонади. Чунки у фарзандга эмас, аслида, дардсизликка мубтало. Шу боисдан ҳам шоир бу дардни куйдирадиган лаълга ўхшатаётгани бежиз эмас. Лаълга эгалик қилганидан боши осмонга етса-да, унинг тубида дард ва ғам-қайғу яширинганини хоқон билмайди:

*Валаддур ул дуру волид садафдур,
Садаф, яъни отоу дур халафдур.*

*Садаф йўқ ул баҳр аро гар бўлмас инжу,
Ани бил бир ниҳоятсиз аччиғ су.*

Фарҳоднинг ташрифини фақат отаси кутаётган эди десак, асарнинг мазмун-моҳиятида кўзда тутилган асл мақсад англамайди. Хоқонликда узоқ вақтдан бери Фарҳодга, аслида, дард ташрифига эҳтиёж бор эди. Бу ташрифнинг кечикиши, чўзилиши хоқонликда нотинчлик уйғотади. Шу эҳтиёж натижаси ўлароқ дард ва ишқ чечаклари бу оламни муаттар бўй ва афсоналарга чулғашади учун Фарҳоднинг туғилиши зарурат эди.

Мулоҳаза қилинса, Фарҳод дунёга келган хонадонда ҳамма нарса муҳайё. Лекин унда «Фарҳод» йўқ. Фарҳод дарддан холи бу ҳаёт уммонига кутилмаганда адашган кема каби сузиб киради. У мажозий ишқни

Ўз зимнида пинҳон тутган дард тимсоли. Бироқ бу ишқнинг дард қобигини ёриб чиқиши осон кечмайди. Мазкур қобиқ ёриб чиқилмас экан, мажозий ишқ тутунлари ечилмайди ва Фарҳод бино бўлган хоқонликда ўзгариш юз бермайди. Бу узоқ давом этадиган жараёнدير. Эътибор қилинса, хоқонликда ишқнинг фақат номигина сақланиб қолган, холос. Фарҳод – дард зимнидаги ишқни юзага чиқариш учун ҳаракат қилаётган ва шунга даъват этилган мажозий образ. Зотан, ишқ ва дард ҳақиқатда пок ва тоза кўнгилга ташриф буюради: «Демонким кўнгил поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок». Фарҳодда ана шу хислат мавжуд экан, ундаги дард тўлғоғининг юз очишига ишқ доялик қилади ва Фарҳодни дунёга келтиради, табиийки, дард ва ишқдан холи хоқонлик учун бу оламшумул воқеа дейишга арзийди.

Дарвоқе, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ишқ уч қисмга ажратилиб, кўнгил, юз ва ҳусннинг нафсоний иллатлардан пок бўлиши мажозий ишқнинг юзага чиқишига асос экани қайд этилган. Фарҳод ўзи яшаётган ҳаётда мажозий ишққа етказадиган дард ва ғам юқини кўтариб, шу дардига шифо топиш чораларини ахтаради. Лекин бу дардига нима малҳам бўлишини ўзи ҳам билмайди. Шу ўринда мажозий ишқ шаҳвоний майл-истакдан юзага келадиган ишқ-муҳаббатдан жиддий фарқ қилишини унутмаслик керак. Кўп ҳолларда бадиий тасвирда мажозий ишқ билан шаҳвоний майл-истакни рўёбга чиқариш кўзланган ишқ баёни бир-бирига ўхшагани боис, зоҳиран бу икки ишқ турини фарқлаш, уларнинг мақсад-муддаосини англаб етиш ва тушуниш осон эмас. Айниқса, шўро даврида амалга оширилган аксар тадқиқотларда бу масалада жиддий хатоликка йўл қўйилган. Энди буни бир-биридан фарқлаб олиш энгил кечмаётир.

«Мантиқ ут-тайр»нинг бир мақолатида қушлар худхудга бу йўлда бизни нелар кутади, қандай қилиб бу йўлни босиб ўтамиз дея савол беради. Худхуд уларга жавобан кимки ошиқ бўлса, бу ишқнинг бир зарраси ва бир зарра дарди ошиқларга кифоя; дардсиз ишқ комил ишқ эмас, дард фақат одам боласига юклатилган, фақат одам боласи унга муносиб ва угина бунга сабр-тоқат қила олади дейди. Худхуднинг қушларга тавсифлагани мажозий ишқ бўлиб, ўз навбатида, ҳақиқий ишқ даражасига элтадиган восита ва тариқ. Бу ишқ йўлидаги ошиқ дил, кўз, тил ва нафсини поклаган тақдирда ошиқлик лаззатига эришади. Шу боис қушлар олис сафар олдидан тараддудга тушиб, бу йўлнинг оғирлиги хусусида баҳс-мунозара юритишади.

Бундай ишқнинг белги-нишонасигина сақланиб қолган хоқонликда Фарҳодга юкланган ишқ ва дардни тупроқ бағрига тушган бир дона уруғга ўхшатиш мумкин. Уруғ тупроқ бағрини ёриб чиқишга интилади, ниш уриб осмонга бўй чўзади, кейин новдага айланиб барг ёзади, кўзларни ҳайратга кўмади. Шу маънода эътибор берсак, Фарҳод образи орқали талқин қилинаётган дард ҳам тадрижий равишда босқичма-босқич мажозий қобиқни ёриб чиқиб ўзлигини намойиш этишга интилади. Фарҳод қалбида унган ишқ чечаги – атиргули ҳам дард воситасида шунга ўхшаш жараёни бошдан кечиради. Бир дона уруғ – ишқ, тупроқ – муҳит, дард – шу ишқнинг муҳит бағрида униб-ўсишига ёрдам берадиган омил. Бунда дард ишққа олиб борадиган, уни тушунишга ундайдиган восита бўлиб хизмат қилапти:

*Очилди богида бир оташин вард,
Демайким вард, балким шуйлаи дард.*

Айнан Фарҳод дунёга келган хоқонликда дард, яъни ишқ дарди тақчиллиги боис, мажозий ишқни аланга олдириш учун бир туртки бўлиши керак. Дард ана шу сабаб вазифасини бажаради. «Лисон ут-тайр» достонида дард хусусида: «Дард келди ишқ сўзидин нишон, Дард бўлмай ошиқ ўлмас жонфишон», – дейилганида дард ва ишқ бир-бирига боғлиқ ҳолда юзага келиши таъкидланади.

Фарҳод тимсолига айланган дард оддий дард эмас, балки мажозий ишқ йўлида учраган турли тўсиқ ва ғовларни енгиб ўтишни англаш ҳамда англатиш мақсад қилинган дард. Бу дард юкини кўтариб юриш матонат ва сабр-тоқатни талаб этади. Зеро, мутасаввиף аллома Жалолиддин Румийнинг қарашлари бизга дард ва ишқ тушунчасини кенгроқ тушунишга ёрдам беради. «Дард доим инсонга йўл очади. Дунёдаги ҳар иш учун инсон юрагида иштиёқ, ҳавас ва дард бўлиши керак. Дардсиз ва заҳматсиз иш ҳам унга мурасар бўлмас». Мавлоно айтган бундай дард юкини кўтариш Фарҳодга илоҳий тақдирнинг инъомидир.

*Фалак деб дард элининг шоҳи они,
Малак деб дард аҳли огоҳи они.*

Фарҳоднинг жисму жонини «дояи ишқ» парваришлаб, уни бу ишқ йўлида учрайдиган бало ва мусибатларни енгиб ўтишга тайёрлайди. Чунки ишқ йўлига қадам қўйиш ва унда юриш ҳавас қиладиган иш эмас. Достондаги воқеалар ривожига қараганда, Фарҳод ишқ дояси қўлида пок ва маъсум ҳолда улғайиб, келажакда тақдирига битилган улғу ишни рўёбга чиқаришга ўзига хос тайёргарлик даврини бошдан кечиради:

*Не қатра сут ичургач дояи ишқ,
Бўлуб бир гавҳари сармояи ишқ.*

Бепоен уммон қаърида дур-гавҳар сероб бўлмаганидек, шоҳона ҳаёт кечираётган ва орзу-ҳаваслар қулига айланган хоқонлик муҳитидагилар Фарҳоддаги ноёб ҳиссий кечинмаю ўзгаришларга ҳайратланиб қарайди:

*Ажабдур уч ёшида кўзга атфол,
Нечукким ўн ёшида ўзга атфол.*

*Қолиб бу ишда эл ҳайрони онинг,
Сипехру меҳр саргардони онинг.*

Ишқ ҳаёт уммони тубида кашф этилмасдан пинҳоний сақланган дур-марварид донаси, Фарҳод шу бебаҳо дурни қўлга киритишга аҳд қилган гаввос. Бироқ гаввос билимга эга бўлмаса уммон бағрида адашиб, мақсадига етолмайди. Отаси Фарҳоднинг илм олиши заруратини англаб бир зукко донишмандни ҳузурига чорлайди. Ажабки, Фарҳод донишманддан уч ойдаёқ савод чиқариб, Қуръонни ёд олади, барча илмларни пухта эгаллайди. Бу илмлар қанчалик улур ва муътабар бўлмасин, ишқнинг нималиги, унинг юки ва масъулияти, қийноғи ва азобини шарҳлаб тушунтириб берса-да, бироқ ошиқ дардини енгилатолмайди. Шу маънода:

*Кўриб чун ишқу ошиқлик мақолин,
Топиб ошуфта маҳзун кўнгли ҳолин.*

*Анинг шарҳини такрор айлабон кўп,
Ўқурда нолаи зор айлабон кўп.*

*Бўлуб ошиқ гами шарҳида гамнок,
Яқо чокин ўқуб, айлаб яқо чок*

*Ким, дарддин оз-оз ривоят,
Қилиб ул дард анга кўп-кўп сироят.*

Фарҳод илм эгаллаш орқали ишқ моҳиятини тушуниб, унинг шарҳ ва тафсирларини ўқиганда ошиқликка ҳаваси ошиб, қалбида ўзга бир ҳолат пайдо бўлади.

Донишмандлар англаб етган илмий асос ва хулосалар ишқ мақомига етказишга хизмат қилади, холос. Шунинг учун Фарҳодга таълим бераётган донишманд ундаги ўзгариш ва руҳий кечинмалар сабабини англамаганидан бу дарддан фориғ бўлиш чорасини кўрсатади. Чунки ақл ва илм ишққа олиб борадиган восита, бироқ дардни даволашга қодир эмас.

Ўн тўрт ёшга қадам қўйган Фарҳоднинг қалби ва руҳиятида нишона берган дард аста-секин уни ишқ доवони томон етаклайди. Фарҳоднинг ишқ нималигини ҳис этгани ва фикри очилгани боис, қалби ҳамда руҳиятида бир безовталиқ уйғонди. Энди у ишқ нималигини англаб, ҳис этса-да, лекин бу ўт атрофида парвонадек айланади, унинг ичига кириш йўлини қидиради. Шу боис ишқ ўти, дарди ва заҳмати татиб кўришни истади. Фарҳоддаги бу ҳолат ва у билан боғлиқ тасвирлар ўқувчини мажозий ишқнинг ажойиб оламига етаклайди.

ТҶРТ ҚАСР ТАРҶИ

Фарҳоднинг ўн тўрт ёшда «ичию тоши асири дард»га айланиши хоқонни ўйлантириб қўяди. Афсуски, уни шу дарддан фориғ этиш мақсадида уюштирилган турли-туман томошалару «бир дам тараблиқ» ўйин-кулгулар кўзланган натижани бермайди. Ниҳоят, хоқон бошқа бир тадбир – йилнинг ҳар бир фаслига атаб тўрт қаср қуриш режасини тузади ва ҳар бир фасл рангига мос равзалар барпо этиш орқали ўғлини бу дард тузоғидан қутқаришга қарор қилади:

*Бу янглиг тўрт боги жаннат ойин,
Ичида тўрт қасри равза тазйин.*

*Керакким тўрт фасл ул тутса ором,
Бўлуб кўнгли қуши ҳар равзага ром.*

Хоқон бутун мамлакатни оёққа турғизиб, режасини амалга оширишга киришади, ҳатто меъмор Боний, наққош Моний ва тошкесар Қоран ҳам бу ишга таклиф қилинади:

*Тушуб бир олам элга булажаб жўш,
Бўлуб бориға хобу хўр фаромуш.*

Бу тариқа ташкил этилган қурилиш ишлари бутун мамлакатга тарқалади ва унинг хабарини эшитган Фарҳод қаср қурилишини томоша қилишга отланиб тўрт қаср атрофида ишлаётган усталарнинг иш услуби, маҳоратини ҳайратланиб кузатади ва ўзи ҳам шогирд тушиб улардан касб-ҳунарлари сирларини ўрганишга киришади.

Дарҳақиқат, ҳали Фарҳод ва Ширин севги-муҳаббати баёнига ўтилмасдан олдин тўрт қаср ва ундаги равзалар тасвирининг асар сюжетиға олиб кирилишидан кўзланган мақсад нимадан иборат деган ҳақли савол туғилиши табиий. Навоийшуносликка доир тадқиқотларда бу қасрлар Фарҳодни дарддан қутқариш мақсадида қурилгани эътироф этилса-да, аммо тўрт қаср тарҳи ва талқини масаласида кўзда тутилган асл мақсадга эътибор қаратилмайди. Бизнингча, тўрт қаср ва бетакрор равзалар рамзий маъно касб қилиб, унда одамзоднинг ҳаёти, яшаш тарзи ва бахтли ҳаёт кечириш йўлидаги меҳнат-машаққати мажозий қатлам сифатида акс этирилган.

Маълумки, одамзодга нафс ва ақл берилган, ақлга нафс истак-хоҳишини бажариш вазифаси

юклатилган. Одамзод бутун умри давомида нафс муаммосига ечим қидириб, уни ҳал этиш йўлида қаттиқ меҳнат қилади, жонини қийнайди, мақсадига етишга интилади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, тўрт қаср қурилишига таклиф этилган турли касб-ҳунар эгалари зоҳиран турли ишларни амалга ошираётгандек кўринсалар-да, аслида, вазифа бир хил, яъни барча хатти-ҳаракат ва уринишлар замирида инсониятнинг катта муаммоси – нафс очлигидан қутулиш асосий ўрин тутди. Жалолоддин Румий бу ҳолатни шундай тасвирлайди: бир амир чодир тикишни буюрса, бу ишга масъул хизматкорлардан бири ип тайёрлайди, бири мих қоқади, яна бири тўқиса, бошқа бири тикишга киришади. Зоҳиран қараганда, ҳамма ўз-ўзича мустақил ишлаётгандек, бир-бирига алоқаси йўқдек, аммо ҳаммалари бир мақсадни амалга ошириш учун хизмат қилади. Фарҳод ана шу мақсад – одамзод ҳалос бўлишни хоҳлаётган, лекин қутулишнинг иложи бўлмаган дард тимсолидир. Олдинги боблардан бирида: «Заруратким солиб бир ўзгача тарҳ, Бу меҳнатномани қилғумдурур шарҳ», – дейилганида бу дostonнинг «меҳнатнома» дея номланиши ҳам ўзига хос рамзий маъно касб этиб, асарда кўпроқ меҳнат-машаққат ҳақида сўз бориши тушунилади. Асар қаҳрамони чекаётган алам, фироқ, огриқ ва дард алоҳида бир шахсга эмас, балки бутун одамзодга тааллуқли экани Фарҳод образи ва тимсоли орқали чизиб берилади.

Навоийшунос олим Содир Эркинов мазкур асарга бағишланган илмий тадқиқотида тўрт қаср тарҳи ва қурилмасига тўхталиб шундай ёзади: «Навоий ҳам, ўз навбатида, бу манбаларни (бу дoston тарихи билан боғлиқ қадимий эпик манбалар – **Б.Э.**) ўрганиб чиққан ва Низомий томонидан фой-

даланилмай қолиб кетган «қаср қурилиши» эпизодига диққат қилишни лозим деб билган. «Фарҳод ва Ширин» сюжетини кузатган ўқувчи унда юқорида эслангани каби янги мақсадни ифодалашга бўйсундирилган қадимги эпик қиссаларнинг изларини, афсонавий саргузаштлар ва мифологик сюжетларнинг улушинигина эмас, балки ана шу манбаларга танқидий ёндашиб, улардан ўз асари учун зарур бўлган томонларини олиб ривожлантирган».

Умуман олганда, одамзод пайдо бўлганидан бери нафс билан кураш макон ва замонлар оша тўхтамайди, бу йўлда қанчадан-қанча авлод ва наслар нафсни маҳв этишга ҳаракат қилади, шу мақсад ва орзуда жон куйдиради. Зеро, Қуръони Каримда: **«Дарҳақиқат, Биз инсонни меҳнат-машаққатга яратдик»** (Балад сураси, 4-оят), – дейилган. Бироқ мақсади амалга ошмай, курашни сусайтирган вақтда орзу-ҳаваслари яна уларни нафс истагини адо этиш ва уни очлик азобидан қутқариш учун интиҳосиз курашга отлантирди. Бу курашда енгилиб қолдан тойганлар ўрнига бошқалари от суради. Бу жараён узлуксиз давом этиб, ҳар доим нафс голиблик шоҳсупасини эгаллайди. Тириклик дунёсининг мафтункорлиги ва жозибаси ҳам шундаки, нафс очлигини енгишга қаратилган курашда шоҳу гадо баробар қатнашади. Энг ажабланирлиси, уларда имконият даражалари ҳар хил бўлишига қарамай, эришиладиган оқибат – натижа бир хил бўлиб чиқаради. Эътибор қилинса, хоқон қурдирган тўрт қасрни рамзий маънода бу олам уйи десак, мазкур уйда бир муддат меҳмон бўлганлар хоқон ва Фарҳоддек нафс очлигидан қутулиш мақсадида озуқа қидириб равзаларда айланиб юради. Абу Ҳомид Ғаззолий дунё ва унга берилиш ҳақида мулоҳаза юритиб, бу оламга келганлар ишлаш учун еб-ичиб, еб-ичиш

учун ишлайдилар, лекин мақсад ҳосил бўлмасдан уни тарк этадилар, дейди. Шу маънода Алишер Навоий ҳам «асл моҳият»ни, яъни ҳақиқатни англашда бу босқич ҳеч нарсага арзимаслигини тўрт қаср ми-солида кўрсатади. Мазкур асарда бутун мамлакат аҳли тўрт қаср ва унинг ичидаги ғаройиб шаклдаги равзаларни барпо этишини одамзод тасаввуридаги роҳат-фароғат чўққиси деб тасаввур қилсак, ундан мақсад – дарддан фориғ бўлиш.

Хоқон ва Фарҳод баҳор, ёз, куз ва қиш фаслига мослаб қурилган қасрларда базм уюштириб, ҳар бир равзада «уч ойлик айш-ишрат яроғин» тузади. Эътибор қилинса, бу равзаларда ташкил этилган лаззат, завқ ва роҳатлар, асосан, кўз, қулоқ, бурун ва оғиз орқали инсон танасига кириб, уни сархуш этади, ўзига ром қилади. Аммо бир муддат ўтгандан кейин танага етган роҳат ва завқ тугайди. Равзада юрганлар биридан бошқасига ўтишга мажбур бўлади. Чунки равзаларда кўнғил тусаган ва унга ёқадиган нозу неъматлар муҳайё этилган бўлса ҳам, аммо танага абадий роҳат ва завқ бермайди. Шу боис муғаннийлар нағмасини тинглаб, пайдар-пай майи ноб ичилмасин, унинг роҳат ва завқи узоққа бормайди. Афсуски, уч ой ўтганида «гулшан шамоли» бу равзани гудан холи айлайди. Ҳар бир фаслга атаб барпо этилган равзаларда ҳам худди шу ҳолат такрорланиши бу оламнинг роҳат-фароғати ва лаззати бебақо, фоний эканига ишорадир. Жалолиддин Румий таъбири билан айтганда, чорва ҳайвонлари емиш солинган охурдан бош кўтармаганидек, одамзод ҳам бу дунё роҳат-фароғати ва завқига шўнғийди. Шу маънода айтадиган бўлсак, тўрт қаср – дунё охури. Унинг ичида одамзод нафсига хуш ёқадиган лаззат ва завқлар мўл-кўл, керагидан ортиқча. Шунинг учун хоқон ва Фарҳод унинг олдидан кетишни

истамайди ва ундаги завқ, лаззат, роҳат-фароғат омиллари мақсадга етказди деган фикрга боради:

*Кўриб богида юз турлук ажойиб,
Топиб қасрида минг онча гаройиб.*

*Икинчи худ жинондин булажаброқ,
Учинчи қаср ондин булажаброқ.*

*Бўлуб тўртинчида баским латофат,
Бу учдин доғи ортуғроқ гаробат.*

Хуллас, Фарҳоднинг отаси билан «бир йиллик тараб тарҳи»ни тузганию ҳар равзада уч ойдан айшу ишрат қилиши кўзланган мақсадга элтмайди – унинг қалбига чўккан ғам тошини эрита олмайди. Тўрт қасрда яшнаб турган равзаларда неъмат ва лаззатлардан ҳар қанча баҳраманд бўлинмасин, дард бағрида яшириниб ётган ишқ чечаги униб чиқмайди, худди тош устига қуйилган сувдек ҳамма машаққатлар бесамар кетади.

Фикримизни янада қувватлаш мақсадида шорнинг «Лисон ут-тайр» достонига мурожаат этсак. Кушлар сафар арафасида турли узр-баҳоналар билан «иссиқ жойи»дан қўзғалишни хоҳлашмайди. Ўттиз қушни ўз нафсидан бошқаси қизиқтирмайдик, улар шуни ҳаёт мазмунига айлантириб олишган. Худхуд кушларни нафс ва ҳою ҳавас истагидан воз кечиш ҳамда Семурғни излаб сафарга отланишга ундаб, бу хусусда баҳс-мунозара олиб боради. Демак, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги тўрт қаср ва ундаги равзалар тасвири ҳам ўзига хос мажозий қатлам бўлиб, Фарҳод равзадан равзага ўтиб юриш билан мақсадига етолмаслигини англайди, нафс жиловидан тутиб уни бўйсундириш лозим деган хулосага келади.

Диний-тасаввуфий манбаларда нафсга одам-зоднинг энг катта душмани сифатида қаралади. Унинг нафси аммора, нафси лаввома ва нафси мутмаинна деган турлари мавжуд. Нафс хизматидаги ҳою ҳавас ва шаҳватларга қарши бориш инсонни асл мақомига кўтариб, уни маънавий тарафдан юксалтиради. Нафси аммора ва нафси лаввома йўриғига юриш одамни овораю сарсон қилади, ҳаёт ҳақиқати ва унинг асл моҳиятини англашига тўсқинлик қилади, ҳақ йўлидан чалғитади. Достонда Фарҳоднинг бу икки нафс туридан воз кечиб, нафси мутмаинна, яъни хотиржам нафс мақомига кўтарилганини тўрт равзада муҳайё қилинган роҳат ва лаззатларни тарк этишидан ҳам билиш мумкин.

Мавзун иянада ёрқинроқ очиб беришга хизмат қиладиган бир воқеага мурожаат этсак: «Мантиқ ут-тайр»даги бир ҳикоятда Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга юриш қилиб Суманот шаҳрига кирганида Лот деган катта бутни синдиришни буюради. Ҳиндлар бутни синдирмаслик эвазига музаффар ҳукмдорга катта миқдорда олтин ва жавоҳир таклиф этадилар. Шунда бир лашкарбоши олтин-жавоҳирларни олишни маслаҳат беради. Маҳмуд Ғазнавий барибир ўз аҳдида туриб бутни синдиртирганида унинг ичидан йигирма ман гавҳар чиқади. Бу гавҳар қийматининг ҳиндлар таклиф қилган бойликдан бир неча баробар кўплиги маълум бўлади. Қиссадан ҳисса шуки, бу ҳикоят мажозий маънода бўлиб, Маҳмуд Ғазнавий – инсон, бут – нафс, ҳиндлар – ҳою ҳаваслар, лашкарбоши – ақл тимсолида келади ва, нафс бутини синдирмас экан, инсоннинг маънавий гавҳарга эга бўлолмаслиги англашилади. Шу ҳикоятдагига ўхшаш, тўрт қаср ичида айш-ишратга берилган Фарҳоднинг нафс бутига топиниши билан ҳам мақсад юзага чиқмаслиги, тўрт қаср қурилиши ва

ундаги бетакрор равзалар одамзодга берилган дард-ни англаш, унинг ечимини қидиришда фақат восита вазифасини бажариши, дардни ушатиш омили эмаслиги қўйидаги байтларда ёрқин акс эттирилган:

*Ҳамул пурдарду сўзга охи анинг,
Анодин нолаи жонкоҳи анинг.*

*Биравким зор йиглаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.*

*Чиқориб сўзлик сўз бошидин дуд,
Совуз оҳ айлаб, оҳни оташ олуд.*

*Бўлуб эл андуҳидин кўнгли гамнок,
Ёқо чокин кўруб кўксин қилиб чок.*

*Бировким ишқдин қилса ривоят,
Сўруб ҳар дам мукаррар ул ҳикоят.*

*Тафаҳҳус айлаб андин кўп нишони,
Нишонин кўнглидин асраб пинҳоний.*

Бундан ташқари, хоқон Фарҳодга хонлик тожини таклиф этиши, Фарҳод ўзини ундан четга олиши, хоқонлик хазинасидаги қирқ уй олтин, қирқ уй «ажноси зебо» ва бошқа бебаҳо бойликлар баёни одамзодга хизмат қилиб, унинг нафси аждаҳога айланган тақдирда ҳам, бу дунё бойлиги ва нозу неъматлари унга етиб ортишига ишорадир. Шоир тириклик дунёси, асли нимадан иборат ва унга берилиш натижасида нимага эришиш мумкинлигини санъаткорона тасвирлаб бериш баробарида ўз қаҳрамонини дунё ҳаётининг асл сир-асроридан хабардор этади, бу дунё матоҳи асл муаммони ҳал этмаслигидан огоҳлантиради. Хоқонлик хазинасини томоша қилиш давомида ақд хазинабони ҳисобига

етмайдиган қирқ уй олтин, қирқ уйда зебу зийнатли кийимлар, ҳар уйда қирқ ўрамдан ҳарир либослар, тикиғлиқ тўнлар, омбор-омбор мушқлар, беҳисоб лаъл ва гавҳарлардан биронтасига қизиқмаслиги Фарҳодда уларга нисбатан хоҳиш-истак сўнганини, унинг биронтаси мақсадига етказмаслигига ишонч ҳосил қилганини билдиради. Фарҳод нафс очлигини енгиб, унинг орзу-истагига қул бўлиб яшашдан воз кечди. Қуръони Каримда бетийиқ ва туғёнда юрган нафснинг итоатга келиши шундай билдирилган: **«Эй (Аллоҳнинг зикри билан) хотиржам – сокин нафс: Сен (Аллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Аллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (ҳузур)га қайт. Бас, (солиҳ) бандаларим қаторига киргин»** (Фажр сураси, 27 – 29-оятлар).

Фарҳоднинг тиниқ биллурдан ясалган кўҳна сандиққа кўзи тушиб унда сақланаётган кўзгу сирини билишга қизиқиши ортади. Фарҳодни бу истагидан қайтаришга ҳар қанча уринмасинлар, барибир, фойда бермайди. Чунки у тўрт равзада нафс очлигига хизмат қиладиган лаззат ва завқлардан мақсади ҳосил бўлмаганини билди. Қулф урилган сандиқ «юз офат ҳисори» дейилади. Кўзгу Фарҳоднинг нафс моҳиятини тушуниб, ҳою ҳавасларни тарк этиш баробарида маънавий гавҳарга эришганини билдиради ва шу кўзгу унинг кейинги тақдири ва ҳаёт йўлини белгилаб беради.

ТҶРТ ТИМСОЛ ШАРҲИ

Фарҳоднинг хоқонлик хазинасида сандиқда сақланаётган кўзгуни қўлига олиб, унинг орқа тарафида битилган ёзув унга бу олам жумбоқлари тилсимини очиб бериши билан боғлиқ воқеалар талқи-

нини шарҳлашга уриниб кўрмоқчимиз. Хўш, Фарҳод кўриб қолган бу кўзгу қандай маънони англади ва мазкур дoston сюжетига у нима мақсадда олиб кирилган? Нега кўзгуда дастлаб ҳеч нарса кўринмайди? Фарҳоднинг кўзгу тилсимини очиш учун Юнон сафарига чиқиши шартми? Мўътабар манбаларда кўзгу кўнгила тимсоли ва рамзи сифатида талқин этилган, маънавий қувват, эътиқод ва завқ манбаи, илоҳий маърифат ойнаси ва жилвагоҳи ҳисобланган. Илоҳий нур жилва қилиши учун дил ойнасини гард-ғубордан тозалаш керак дейилади. Фарҳод, тўрт равзада дил ойнаси хира тортгани боис, ҳақиқатни англаб етмайди, тўрт фаслга монанд барпо этилган равзалардаги лаззат ва роҳатлар унга йўл бермайди. У нафс очлигини тўйдириш иложи йўқлигини билиб, қалб ва руҳни поклаш лозимлигини тушунди. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, олдинроқ инсонийлик ҳайвонийлик билан малакийлик ўртасидаги мартабада жойлашганини айтиб ўтган эдик. Фарҳод пастки мартаба мақсадига етказмасдан овораю сарсон қилишини англаб, малакийлик мартабасига кўтарилиш кераклигини кўзгу воситасида тушунди. Кўзгу қалб ва руҳ оламига йўл топилиб, Фарҳоднинг басират ва ақл-идрок кўзи очилганига ишорадир. Лекин дастлаб кўзгу тилсими ечилмагани боис, Фарҳод кўзгуга қараганда унда ҳеч нарса акс этмаганини кўрди. Бунинг сабаби шуки, тилсим сир-асроридан воқиф бўлиш учун тўрт манзил ҳамда улардаги тўсиқ ва ғовлардан ошиб ўтилиши керак:

*Бурунги манзил ичра аждаҳое,
Яратқон Тенгри қаҳридин балое.*

*Икинчи манзил ичра Аҳраман бил,
Анга бедоду офат даъбу фан бил.*

*Учунчида тилсими булажаб соз,
Бу иккидин доғи мушкилрак ул роз.*

*Бу уч манзилдин ўткоргонга маҳмил,
Дейилгон тоғ эрур тўртинчи манзил.*

Навоийшунос олим Нажмиддин Комиловнинг «Фарҳод ва Ширин» достонига бағишланган тадқиқотида аждаҳо нафс, Аҳраман дев салтанат (ҳокимлик) ва темир пайкар рӯё – ёлғон тимсоли сифатида талқин этилган. Бу талқинда таъкидланганидек, тўрт манзил деганда, асосан, нафс, қалб, руҳ ва ақл назарда тутилганини ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Диний-тасаввуфий манбаларда келтирилишича, одамзод вужудини шу тўрт асос ташкил этади ва уларни бу дунё манзилдан тоза, пок ҳолда олиб ўтиш буюрилган. «Неким оллимға ёзмиш килки тақдир, Манга йўқтур ани кўрмакка тадбир», – дейди Фарҳод. Яна Суҳайлонинг асар сюжетига кириб келишидан биламизки, Фарҳодга бу манзиллардан ўтиш учун мураббий ва раҳнамо бўлмаса, у ўз олдидаги тўсиқларни ўз-ўзича енгишга қодир эмас. Суҳайло ҳам Фарҳодсиз бирон натижага эришолмайди. Суҳайлонинг сўзига қараганда, Фарҳоддан олдин ҳам кўплар бу тилсим сирини очишга уринган, лекин барча ҳаракатлари зое кетган, яъни тилсим сирини очиш уларга насиб этмаган. Шунинг учун у тилсимни очадиган Фарҳодни беш юз йилдан бери кутади ва унинг ташрифидан беҳад қувонади. Суҳайло тўсиқ ва ғовларни фақат дард воситасида енгиб ўтиш мумкинлигини билгани учун дард йўлига кўз тикиб ўтиради.

Диний-тасаввуфий адабиёт ва манбаларда «тазкият ун-нафс» – нафсни поклашга алоҳида эътибор қаратилган. Уламолар таъкидича, кўз, қулоқ, бурун

ва офиз орқали инсон бу оламдан лаззат ва роҳат олади. Бу лаззат ва роҳат фақат танага хизмат қилиб, унинг бу оламда қоим бўлиб туришини таъминлайди. Агар танага кираётган лаззат ва роҳат омиллари йўли тўсилса, улар тўсиб қўйган қалб ойнаси покланади. Шундан биламизки, нафсни поклаш – инсон ҳаётида муҳим воқеа. Шунинг учун улуг уламолар нафсни поклашга жиддий эътибор қаратиб, унга бағишлаб рисоалар битганлар, турли чора-тадбирларни таклиф этганлар. Шу боис нафс, қалб, руҳ ва ақл истилоҳ сифатида тадқиқ этилиб, ҳар бирининг таркиби, тузилиши, мақоми ва вазифаси хусусида илмий шарҳлар берилган. Навоийнинг мақсади илмий шарҳ бериш бўлмагани учун нафс, қалб, руҳ ва ақл тўғрисидаги қарашлари ҳамда илмий хулосаларини дoston бадииятида акс эттиради.

Фарҳод Суҳайло таълими ва кўрсатмаларига суянган ҳолда аждаҳони қатл этишни уddалайди. Шундан ҳам билиш мумкинки, дард бўлган тақдирда нафс аждаҳосини енгиб маънавий покликка эришилади. Аждаҳо, аслида, қандайдир олис даштда ёки ғорда эмас, балки ғофил банданинг вужуди – ғорида ўлжасини кутиб ётади, уни осонликча жойидан қўзғатиб бўлмайди, безовта қилиш учун дард зарур. Суҳайло учун Фарҳоднинг келиши айни муддао эди, у ечими топиламай турган жумбоққа ечим топади ва унга йўл очилади. Жалолиддин Румий ичимизда ҳирс ва ҳою ҳаваслардан иборат «бут»ларимиз борки, улар бизни ўзига бўйсундиради, улар хизматидан қутулиш мушкул дейди. Абу Ҳомид Ғаззолий нафсни энг зарарли душман, уни муолажа қилиш энг офир иш, чунки нафс ичкаридаги душман, душман бўлганда ҳам маҳбуб тутилган душмандир, чунки одам ўз маҳбубининг айбини кўрмайди ва унга эътибор қаратмайди де-

ган фикрни билдиради. Бир донишманд душманни қатл этгандек нафсингни қатл эт дея уқтиради.

Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонидаги бир ҳикоятда келтирилишича, дил бадан мулкида суворий, нафс ити унга мулозим, суворий ов учун от сурса, ит ҳам унга қўшилиб югуради, дил гоҳида жонондан ўлжа олса, нафс ити ундан шу ўлжани тортиб олади. Ким шу итни боғласа, икки жаҳонда арслон овлаган билан баробар, ўзи покдомон ва гард-ғубордан холи бўлади. Бундай талқинлар нафс тўғрисидаги тасаввуримизни бойитиб, ҳаёт йўлида нафс одамга ҳамроҳ эканини англатишдан ташқари унинг ҳам ўз вазифаси борлигини уқтиради. Достонда Фарҳоднинг қоронғи ғор олдига бориши, аждаҳонинг зулмат қаъридан чиқиб келиши, ундан атрофга сассиқ ҳид таралиб кўнгилни беҳузур этиши нафсининг нақадар жирканч ва ярамас махлуқ экани муболаға санъати орқали моҳирона тасвирланади:

*Етишти бир уфунатлиқ насими
Ки, қилгай атри жаннатни жаҳими.*

*Кўп эл ул атрдин эс тарки қилди,
Черикнинг кўпраги отдин йиқилди.*

*Қилиб Фарҳод берк ўз бағрига тиш,
Ўзин солмай чу тушмиш бошига иш.*

Халқ оғзаки ижоди намуналарида, эртақ ва афсоналарда аждаҳо халқни нотинч қилиб, тинч ва осуда ҳаётига халақит бериши, аммо ундан қутулиш чорасини тополмай одамлар узоқ вақт азоб-уқубат чекиши ва афсонавий ботир ташрифидан кейин аждаҳо зулмидан халос бўлиши кўп учрайди. Аждаҳо хилқатидаги очофатлик, юҳолик ва еб тўймаслик нафс табиати билан ўзаро уйғунлик касб этади:

*Тутун янглиз дами абри касофат,
Шарарлар анда ҳар бир барқи офат.*

*Тани ранжу балонинг кўҳсори,
Валекин оғзи ул кўҳсор гори.*

*Ўту печида дуд ул гор ичинда,
Анингдекким, ўзи кўҳсор ичинда.*

*Узолгон тоғдек андоми анинг,
Вале йўқ сайлдек ороми анинг.*

Шулардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, нафсоний покланишни амалга ошириш одамзод ҳаётида катта эврилиш юз берганини англатади. Аммо бу эврилишга фақат дард воситасида эришилади. Тўрт қаср тасвири талқинида ақл нафсга тобе бўлиб, унинг ҳамма истак-хоҳишини бажариш билан банд эса, ишқ дард қобифидан чиқишига қодир бўлмаслигини кўриб ўтган эдик. Дард ва ақл ўзаро бирлашиб нафс – аждаҳога қарши чиқиб, уни маҳв этиш орқали мақсадга эришади. Фарҳоднинг шу тариқа нафсу ҳирсдан поклангани ботиний мусаффоликка эриша бошлаганини англатади. Аждаҳони маҳв этгандан кейин Фарҳод форга кириб қўлга киритган катта хазина, қоратош, ясатилган тахт, исми аъзам ёзилган қилич ва қалқоннинг ҳар бири ўзига хос рамзий маъно касб этиб, Фарҳодда маънавий қувват ҳосил бўлганини англатади.

Фарҳод нафсоний покликни амалга ошириб, «икки туҳфа» – қилич ва қалқон ёрдамида, яъни маънавий қувватга эга бўлганидан кейин Аҳриман дев билан курашга отланади. Аҳраман дев – қалб оламини поклаш ва тозалаш йўлидаги жиддий тўсиқ ва ғов. Аждаҳо очкўзлик, очофатлик ва еб тўймаслик тимсоли бўлса, Аҳраман дев қалбни эгаллаб

олган нафсоний иллат ва қабоҳатлар тимсоли сифатида ифодаланган:

*Бўлуб ҳар барги бир миръоти васвос,
Тута олмой хирад ўз ҳушини пос.*

*Ичинда жонивар бошдин-аёқ дев,
Бўлуб ҳар шакл бирла кўргузиб рев.*

*Қилиб ҳар руд суйининг садоси,
Аён юз гулу шайтон можароси.*

Фарҳод Аҳраман дев отган тошларни қалқон ёрдамида қайтарса, қиличи билан гурзисини уриб синдиради. У Тангрини ёд этганда Аҳраман девнинг мадори қуриб, ҳолсизланиб йиқилади ва Фарҳод уни чопиб ташлайди. Аҳраман дев горида тўпланган катта хазина Фарҳодни қизиқтирмайди, балки у ғор ичидаги қулфлоглиқ уй сари йўл олади:

*Эви кўрдик кўрмайдур мисоли,
Нечукким кинасиз эл кўнгли холи.*

*Боқар эрди қилиб ҳар сори таъжил,
Осилгон кўрди бир ёқут қандил.*

*Фузунроқ ламъа андин муштаридек,
Ёрутуб эвни шамъи ховаридек.*

*Тушурди доғи филҳол очти они,
Сулаймон хотамин топти ниҳони.*

Фарҳоднинг Аҳраман девни қатл этиб, сўнг қоронғилик ва зулмат қоплаган ғор ичида ёп-ёруғ эв – уйга дуч келиши қалбнинг ёвузлик ва қабоҳатлардан покланишини, тепада осилиб турган қандил эса иймон ва ундан таралаётган нурни ифодалайди. Қуръони Каримда: **«Аллоҳ осмонлар ва Ернинг**

нуридир (яъни уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб – йўқдан бор қилиб тургувчидир). **У Зот нурунинг** (мўмин банда қалбидаги) **мисоли худди бир токча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди. У** (чироқ) **на шарқий ва на гарбий бўлмаган** (балки заминнинг қоқ марказидаги) **муборак зайтун дарахтининг** (мойидан) **ёқилур. Унинг мойи** (тиник, мусаффолигидан), **гарчи унга олов тегмаса-да,** (атрофни) **ёритиб юборгудек.** (Олов теккач эса) **нур устига нур** (бўлур). **Аллоҳ Ўзининг** (бу) **Нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. Аллоҳ одамлар** (ибрат олишлари) **учун** (мана шундай) **мисоллар келтирур. Аллоҳ барча нарсани билгувчидир»** (Нур сураси, 36 – 37-оятлар)», – дейилган оятларда мўмин қалбининг ҳолати, унинг турли чирк ва иллатлардан покланиши баён этилган. Илоҳий ва азалий тақдир ҳукмига биноан, ҳар бир қалбда иймон гавҳари мавжуд, аммо бу гавҳарни куфр пардаси ўраб олса, яъни ёпиб қўйса, иймон гавҳаридан чиқадиган нур хира тортиб амалий натижа бермайди. Фарҳод Аҳраман девни мағлуб этиш натижасида куфр пардаси йиртилиб, иймон гавҳарига йўл очилади. Иккинчи манзил тасвирида келтирилган ёп-ёруғ уй, шифтга осиглиқ қандил, қандил ичидаги Сулаймон узуги ва узукка битилган ёзувларни ўқиган Фарҳод қалбини илату ғуборлардан поклаб бебаҳо маънавий дурни қўлга киритади.

Учинчи манзилдан ўтиш олдинги икки манзилдан кўра оғир ва мушкул. Фарҳод бу манзилда турган темир пайкарни қулатишни Хизр таълими асосида амалга оширади. Бу манзилнинг ҳар қадамида хавф-хатар ва машаққат борки, ниҳоятда эҳтиёт бўлиш ва ҳушёрлик талаб этилади. Достонда тасви-

ри келтирилган бу йўл таассуротлари янада маҳобат ва салобатли: қўрғон эшиги олдида занжирбанд шер бор; ундан эсон-омон ўтилса, қўрғон эшигигача минг қадам йўл қолади, тўққиз юзинчи қадамда тоштахтага дуч келинади; дарвоза олдида темирдан ясалган ҳайкал кўзга ташланади ва у қўлида темир камалаги билан ўқ отишга шай туради; унинг бўйнида порлоқ ойна осилиб туради ва шу ойнага юз қадам беридан туриб ўқ аниқ тегизилса, унга қўшилиб юзта совут кийган ҳайкал ҳам ерга қулайди... Булар руҳоний олам ва ундаги товланишлар тасвири бўлиб, уни ширк ва нифоқдан поклаш машаққатини англатади. Темир пайкарнинг Фарҳод қаршисида ўқини шайлаб туриши шайтон ҳийла-найранглари, алдови, васвасаси хуружига, имкон топган заҳоти иймонни тортиб олишга шай тажовузига ўхшайди. Шу маънода темир пайкар – ширк ва нифоқ тимсоли, бу манзилда озгина хатолик ва қўйилган ножўя қадам Фарҳоднинг ўзига зиён етказиши мумкин.

Фарҳод учинчи манзилда қўлга киритган жомда бутун олам тасвири намоён бўлиб туради. У жом ёрдамида тўртинчи манзилда Сукрот яшаб турган улўфвор ва юксак тоғни қидириб топади. Бу жомда бутун олам тасвири жилваланади. Сукрот ҳаким жойлашган ғор ҳам пора нур – ақл нуридан ёруғ. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Сукрот – илоҳий сирлардан хабардор ақл-тафаккур қудрати тимсоли, илмнинг моҳияти ва куч-қудратини тўғри ҳал этган донишманд образи. Сукрот ҳам Фарҳодни беш юз йилдан бери кутади, унинг ташрифидан хурсанд бўлиб келажақда амалга оширадиган ишларини унга билдиради. Энг асосийси, Сукрот Фарҳодга ишқни таърифлаб, уни ҳақиқий ва мажозий деган икки турга ажратади, ишқ йўлида турли бало, офат, синов ва имтиҳонларга дуч келишини тушунтириб беради:

*Қилиб ишқи мажозий зору гамнок,
Этар ошиқ танин андоқки хошок.*

*Ҳароратлар этиб ул хасқа мойил,
Қилур ўт етгач ўртанмакка қобил.*

*Чоқилгоч барқи ишқи жовидоний,
Етишгач бир шарар кул айлар они.*

*Сенинг олингдадур ишқи мажозий
Ки, жисминг ўртабон сўзу гудози.*

*Ҳам овозангни офоқ ичра солгай,
Ҳам овозинг куҳан тоқ ичра солгай.*

Тўрт манзил, ундаги тўсиқлар тасвири ва баёнидан биламизки, Фарҳоднинг кўнги кўзгусида мажозий ёр жилва қилиб кўриниши учун нафс, қалб ва руҳни поклаш тақозо этилди. Сукрот Фарҳодга хоқонлик хазинасида сақланаётган кўзгунинг тилсим сирини ошкор этгандан кейин ўзи жон таслим қилади. Суҳайло ва Сукрот Фарҳод, яъни дард келганида хурсанд бўлиб ўзлари ечолмай турган жумбоқ – дард бағрида ётган ишқ чечагининг юз очишида ўз вазифаларини муваффақият билан адо этиб, ишқ йўлидан чекинади.

Хулоса шуки, тилсимни ечиш мақсадида тўрт манзил – нафс, қалб, руҳ ва ақл босқичида турган тўсиқ ва ғовлардан ўтиб Чин шаҳрига йўл олган Фарҳод кўзгуда мажозий маҳбуб – Ширин сиймосини кўришга муяссар бўлади.

МАЖОЗИЙ ИШҚ ИЗТИРОБИ

Фарҳоднинг Юнон мулки сафари чоғида тўрт манзилдаги тўсиқ-ғовларни енгиб ўтиши ва Сукрот билан учрашиб, ундан мажозий ва ҳақиқий ишқ таълимини олиб, юртига қайтиши ҳақида фикримизни баён этдик. Шу тариқа Фарҳод хоқонлик хазинасида сақланган сирли кўзгу тилсимини очишга муваффақ бўлади. Навоий таърифига кўра, кўзгуда акс этган дашт оддий дашт эмас, балки ишқ дашти. Унда дардли севги кўкатида бошқа нарса кўринмайди, кўкатлари занглаган ништарни эслатади, наргис гуллари тақво аҳдини маст ва беҳуш айлаш учун шароб пиёласини тутади. Бу даштни ўраб олган тоғлар ўзгача салобат касб этган, улар этагида одамлар ариқ қазиш билан машғул. Бир гуруҳ отлиқ қизлар орасида келаётган Ширинни ва ариқ қазиётган ўз тимсолининг ҳушдан кетганини кўзгуда кўриб турган Фарҳод танига титроқ кириб, беҳол бўлиб ерга йиқилади.

Кўзгу кўнгиал тимсоли эканини айтган эдик. Сукрот таъкидлаганидек, тилсим сири очилганидан кейин Фарҳод мажозий ёр суратини кўради. Аслида, ҳақиқий маҳбубни кўришнинг асло иложи йўқ, унинг мавжудлигини фақат мазҳар ва восита орқали тасаввур этиш имкони бор, холос. Навоий мажозий ишқ талқинида ҳақиқий маҳбубга етишда ошиқ қалби куйиш ва ўртаниш орқали қай тарзда покланишини кўрсатади. Ишқ йўлига тушган ошиқ Фарҳод каби тўрт манзилдаги тўсиқ-ғовларни енгиб ўтиб, кўнгиал кўзгусини поклай олсагина мажозий ишқ ошиқни мазҳар ва восита сифатида тасвирланган мажозий ёр висолига етказилади.

«Фарҳод ва Ширин» достонида ифодаланган ишқ-муҳаббат навоийшуносликда узоқ вақт одатий, яъни авом ишқи сифатида талқин ва тавсиф қилиб

келинди. Ҳолбуки, Фарҳод ва Ширин севги-муҳаббатини изтиробини авом ишқи талабин асосида таҳлил этилса, Фарҳоднинг тўрт манзилда учраган тўсиқ-ровларини енгиб ўтишининг асар сюжетига олиб кирилиши тушунарсиз бўлади. Шу боис «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» типигаги дostonларнинг ички қатлами ва моҳиятида ифодаланган мажозий ишқни нафси ҳаводан покланмаган авом севгисини замиридаги ишқ туридан ажратиб олиш қийин кечади. Зеро, Фаридиддин Аттор «Мантиқ ут-тайр» дostonида сураат ва маъни аҳли ҳақида сўз юритиб, ҳар иккисини ҳам сўзим шайдосини, аммо маъни аҳли сирларининг ҳақиқий эгасидир, хослар ҳам, авом ҳам ундан маънавий лаззат ва ҳузур олади дея таъкидлайди. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «Фарҳод ва Ширин» дostonидан авом ҳам, хослар ҳам барабар ўзларига керакли маънавий озуқа оладилар. Авом асарнинг зоҳирий томонига аҳамият берган ҳолда завқ ва ҳузур туйса, маъни аҳли унинг ички қатлимига жойланган маъно дурларини тиради.

Мумтоз Шарқ поэтикасига оид «Мифтоҳ ул-улум», «Талхис» каби китобларда мажоз ҳамда ҳақиқатнинг луғавий, истилоҳий, урфий ва бошқа маънолари хусусида илмий-назарий шарҳлар берилган. Шуларга асосланиб айтадиган бўлсак, мажоз бир нарсанинг зоҳирий қатлимини англатса, ҳақиқат шу мажоз орқали етиб бориладиган ботиний қатлам, яъни асос-мағизни ташкил этади. Узоқ вақт дардни вужудида кўтариб юриши ва дард бағрида унмай турган ишқ чечагининг қобиқни қай тарзда ёриб чиқиш жараёнини Фарҳоднинг Юнон сафари ва ундан кейинги денгиз сафарида бошидан кечирган саргузаштларидан ҳам билиб олса бўлади. Жалолиддин Румий мажоз ва ҳақиқатни тушуниш масаласига шундай изоҳ беради: «Бир данакни қобиқ-

сиз ҳолда эксанг кўкармас, қобиғи билан экканинг вақтда унади ва улкан дарахтга айланади». Данак сиртини мажозий қатлам десак, шу қатламдан ўтмай туриб ҳақиқий қатлам – мағизга етиш иложсиз. Табиат ҳодисасига кўра, муайян ҳарорат туфайли данак устидаги қобиқ бўртиб очилганидан кейингина унинг ичидаги мағиз ниш уради. Ширин сурадини кўзгуда кўрган Фарҳод қалбидаги дард худди ҳарорат етган данак ҳолига тушиб ўзлигини намоён этади. Шу боис Фарҳодда рўй берган бу жараённи кўпчилик тушунмайди: «Муни билмайки қилғоч ишқ бедод, Бўлур юз ақлу дониш расми барбод».

Фарҳод танига тушган ишқ чўғини ҳар қанча сир тутишга уринмасин, уни ошкор этмасликнинг иложи йўқлиги уй ичига тушган оловга қиёсланади. Бундай уйдан дуд чиқмаган тақдирда ҳам, уй ичи ёниб, охир-оқибат ёрилиши муқаррар. Фарҳоднинг ўз руҳиятида рўй бераётган ўзгаришни ошкор этмасликка ҳаракати эса нақшбандийлик таълимотининг «дил ба ёр-у, даст бакор» дастуриламали билан боғлиқ эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Навоий нақшбандийлик таълимотининг моҳияти, йўл-йўриқ ва қоидаларини ўз ижодида санъаткорона акс эттирган. Навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов нақшбандийлик таълимотининг пайдо бўлиш тарихига эътиборни қаратиб, яссавийлик тариқатида «зикри алония» асосий ўрин тутса, нақшбандийликда «зикри хуфия» асосий аҳамият касб этиши ва унинг мумтоз адабиётимизга таъсири масаласига ўз илмий хулосаларини беради. Шу маънода айтиш мумкинки, нақшбандийлик ўз даврининг илғор таълимоти сифатида мумтоз адабиётимизда ҳақиқат сир-асрорини мажозий шакл ва бўёқлар воситасида тасвирлашга асос бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим. Демак, Фарҳоднинг

дастлаб ўзи мубтало бўлган ишқни ҳеч кимга билдирмаслиги, шу туфайли қаттиқ изтироб ва дарду ғамга мубтало бўлишининг тасвири бевосита нақшбандийлик қарашларига ҳамоҳанг:

*Хираднинг пардасига қайда ёро,
Ёшурмоқ ишқ ўтин айлаб мадоро.*

*Қуёшни зарра ёшурмоқ бўлурму,
Ҳубоб ичра тенгиз турмоқ бўлурму?*

Хоқон ўғлининг дардига чора илинжида ҳикмат аҳли ва табибларни ҳузурига чорлаганда улар Фарҳоднинг илм йўлида риёзат чекиб қийналгани, тўрт манзилда аждаҳо ва Аҳраман дев билан олишиб толиққани, уни денгиз ўртасида жойлашган сўлим, баҳаво оролга олиб борилса, дарддан фориф бўлишини маслаҳат беришади.

Денгиз сафарига отланиш рамзий маънода Фарҳоднинг ишқ оламига қадам қўйишидир. Бу оламда у дуч келадиган хавф-хатар, меҳнат-машаққат ва уларни енгиб ўтишнинг оғир кечиши дostonда бадий ифодаланган. Денгизда кўтарилган хатарнок шамол ҳаким ва табиблар тавсия этган шифо тадбири ишқ дардига даво бўлолмаслигини англатади. Фарҳод ўтирган қайиқ синиб, у бир парча тахта устида зўрға жон сақлаб қолади. Денгизда сузиб бораётган тужжорлар ҳушдан кетган Фарҳодни кемага чиқариб олишади. Кемада Шопур билан дўст тутиниб, дарду ғамини баён этганида мусаввир Ширин суратини чизиб кўрсатади, Арман юртига бошлаб боришга ваъда беради. Бу каби тафсилотлар ишқ йўлида ошиқ ортиқча восита ва чоралардан кўнгил узиши лозимлигига ишорадир.

Фарҳод Шопур билан Арман юртига етиб келганида кўзгуда намоён бўлган дашт, тоғ камари-

да қийнаиб ишлаётган тошкесарларни, уларнинг офир меҳнатида унум йўқлигини кўриб ачинади:

*Гуруҳе эрди дарду доғ ичинда,
Ариқ қазмоққа шогил тоғ ичинда.*

*Анингдек хорани кесмакда ожиз
Ки, кўрмай кимса андоқ ожиз ҳаргиз.*

*Икки юз хорабур илгида теша,
Уруб ул теша тош узра ҳамеша,*

*Валекин ўйла қоттиқ эрди хоро
Ки, гар юз теша тегса бемадоро.*

*Кесилмай бир нахудча тош чоғлиқ,
Нахудча демаким, хаишхош чоғлиқ.*

Тўрт қаср талқинида Фарҳоднинг бунёдкорликда фаол иштирок этиб, бу ишларни нафс очлигидан қутулиш мақсадида амалга оширганини шарҳлаган эдик. Қурилиш тутагач, хоқон билан айланиб қасрлар ичидаги нозу неъматлар ўзини дарддан халос қилолмаслигини тушуниб етган Фарҳод тўрт қасрни ва ундаги лаззат омилларини тарк этишдан бошқа чора топмайди. Ҳавойи нафс истагидан қутулган Фарҳод Арман юртида тоғда ариқ қазиб сув ўтказиш, тошҳовуз барпо қилиш ва муҳташам қаср бунёд этишни энди нафс очлигидан халос бўлиш мақсадида эмас, балки кўзгуда сурати жилваланган мажозий ёр – Ширин ва унинг хоҳиш-истаги учун амалга оширади. Шу мақсадда Фарҳод «Айн ул-ҳаёт» булоғидан сувни «Наҳр ул-ҳаёт» ариғи орқали «Баҳр ун-нажот» ҳовузига етказиб боради. Икки юз тошкесар уч йилда амалга ошира олмаган қазиш ишларини Фарҳоднинг бир кунда тугатиши Меҳинбону ва Ширин эътиборини ўзига тортмай қолмайди. Фарҳод келмасдан ол-

дин Ширин амрига кўра амалга оширилган ишларда ишқ, завқ-шавқ ва иштиёқ йўқлиги боис унум ва самара бўлмайди. Фарҳод келиши билан бу ишлар жадаллашиб самарали тус олади.

Фарҳоднинг афсонавий қаҳрамонлардек теша ва чўкичда тоғу тошни кўпориб, чошиб узоққа улоқтириши ва йигитларни кексага айлантирган оғир меҳнатдан тошкесарлар оғирини енгил қилиши каби тафсилотлар моҳиятига диққат-эътибор қаратсак, мажозий ишқ ошиққа куч-қувват, қатъият ва дадиллик бағишлаганини кўрамиз. Меҳинбону билан Ширин бу ғаройиб инсонни кўришга борганда Фарҳод мажозий маъшуқ – Ширин юзига қарашга сабр-тоқати етмасдан ҳушдан кетади ва уни иззат-икром билан қасрга олиб борилади. Бир-икки кунда ўзига келган Фарҳод яна тешасини кўтариб ариқ қазиш учун тоққа йўл олади. Фарҳод дилига ёр сиймоси муҳрланганидан кейин қўлини меҳнатда банд этиши, айтиб ўтганимиздек, «дил ба ёр-у, даст бакор» дастуриламалининг бадийий ифода ва рамзлар асосида яратилган талқинидир.

Меҳинбону Фарҳодни қасрда ўзгача илтифот кўрсатган ҳолда кутиб олишдан ташқари унга ўз тахтини таклиф этади. Меҳинбону Фарҳоднинг ҳавойи нафсдан пок ва маъсумлигига ишонч ҳосил қилгандан кейин унга шундай баҳо беради: «Малакдур келган инсон суратида, Малаквашлик мубарҳан ҳайъатида». Ширин эса Фарҳоднинг бошидан бир товоқ гавҳар сочиб унинг меҳнатини муносиб тақдирлайди. Шу маънода ошиқ-маъшуқ учрашуви, Фарҳод, яъни *дард* Ширин, яъни *ҳусн* билан ўзаро тўқнаш келиши оқибатида бу иккисининг ҳосиласидан *ишқ куртаги* юз очади. Ёр юзига пок назар билан қарай олишга ўзида қувват ҳосил этган ошиқ учун ҳусн мажозий ишқ ўтини авж олди-

риш воситаси бўлишдан ташқари унинг руҳини тоблаб чиниқтиришга хизмат қилади. Мажозий ишқ қалб ва руҳни ҳақиқий ишққа тайёрлашнинг ўзига хос жараёни, унинг омили эса дард ва ҳусн эканини унутмаслик керак. Дард шу ҳусн таъсирида данақдек ўз бағрида ётган ишқ чечагини намоён этади. Шундан биламизки, мажозий ишқ авом ишқи билан ҳақиқий ишқ ўртасидаги ўзига хос қатлам, тақдири азал мажозий ишқ йўлини тутган ошиқ аҳлига ҳам офат, бало, синов ва имтиҳонларни ҳозирлаган. Қайси ошиқ бу босқичдан эсон-омон ўта олса, мажозий ишқ ҳосиласи ва самараси сифатида ҳақиқий ишқнинг завқу лаззатига етишади.

Фарҳоднинг ариқ қазिश ишларини тугатиб, тошҳовуз бўйида Ширинга атаб қаср қуриши, у ерда уюштирилган зиёфатда Ширин тутган қадаҳдан маст бўлиш тасвирлари мажозий ишқ завқини туйиш, висол дамлари сархушлиги, ёрга етиш қувончи ва файзидан баҳра олиш рамзий маъно касб этади. Дарвоқе, қасрдаги базмда Меҳинбону, Фарҳод ва Ширин ичган май ҳамда шаробни оддий ичимликдан фарқлаш керак. Тасаввуф истилоҳида май ва шароб маънавий қувват, илоҳий сир-асрордан воқиф бўлиш ва унинг завқ-шавқи каби бир қанча рамзий маъноларга эга. Бироқ мажозий ишқ шаробиде завқ ва лаззат мавжуд бўлса-да, аммо унинг ўткинчи ва муваққат эканига дostonда шундай изоҳ берилган:

Икки ҳол ул май ичра ҳосил эрди

Ким, ҳам ҳайвон суйи, ҳам қотил эрди.

Ҳаёт одамзодга ҳар қанча лаззат ва сархушлик ато этмасин, унинг ниҳояси аччиқ ва заҳри қотил экани ҳақиқат. Теранроқ мулоҳаза юритсак, мажозий ишқ одамзодга тириклик ва ўлим майини тот-

тиради. Навоий бу иккисининг ҳосиласи ўзликдан воз кечиш ва унинг гамидан қутулиш ташвишини чекиш эканини билдирган ҳолда ўз қаҳрамони – Фарҳод эришган даражани шундай тасвирлайди:

*Вужуди нақши кўнглидин йуюлди,
Кўнгил онинг вужудидин қутулди.*

*Қилиб ўзни халос ўзлук гамидин,
Не ўзлук, балки йўқлук оламидин.*

Фарҳод бутун ҳаёти давомида синов-имтиҳон, ба-ло-машаққат ва азоб-уқубатлар эвазига мажозий ишқ чечаги таратган муаттар бўйдан баҳра олди. Аммо бу ишқ чечаги ҳақиқий ишқ қуёши қаршисида сўлишга ва ифорини бой беришга маҳкум қилинган. Фарҳод ва Ширин етишган висол фироқ ва ҳажрга ўрин бўшатиб бериши даркор. Фарҳод ва Ширинни мажозий ишқ завқи, лаззати маънан ва руҳан сархуш айлаш баробарида ҳар иккисини ишқ ўтида тоблади, тарбиялади, ҳақиқий ишқ олами сари йўл олишга ҳозирлади. Аммо мажозий ишқнинг ҳақиқий ишққа ўрин бўшатиб бериши алоҳида босқич ва жараён эканини дostonнинг кейинги бобларида кўриб ўтамыз.

СУВДАН АЙРИЛГАН БАЛИҚ

Фарҳоднинг Ширинни излаб Арман юртига бориши, тоғ бағрида ариқ қазаётган бир тўп одамларни учратиб уларнинг қаттиқ меҳнат туфайли қийналаётганини кўрганида қўлига чўкич ва тешани олиб ёрдамга отланиши, Фарҳод доврўғини эшитган Ширин уни кўришга борганда Фарҳоднинг ҳушдан кетиши, муҳташам қасрда ошиқ шарафига зиёфат берилиши ва бу зиёфатда ошиқ-маъшуқлар висол

майдан тотиши тафсилотлари ҳақида баҳоли қудрат сўз юритган эдик.

Сукрот айтганидек, қалб ойнасини поклаган Фарҳод ишқ йўлида дуч келган тўсиқ-ғовларни мардонавор енгиб ўтгани учун мажозий ёр – Ширин висолига етишди. Аммо Фарҳод ва Ширин севги-муҳаббати ҳамда унинг шавқ-завқи муваққат ва фоний экани тақдири азал дафтарига битиб қўйилган: «Висол ичра етишмай ошнолиғ, Фалак солди аро ерда жудолиғ».

Манбалар асосида мажозий ишқ ҳақиқий ишқнинг сояси, мажозий ишқ восита, унинг самараси ҳақиқий ишқ деб талқин этадиган бўлсак, бунда ҳам, авом ишқида бўлганидек, висол ҳижронга ўрин бўшатиб беради. Яъни қасрда ошиқ Фарҳодга аталган зиёфат чоғида Ширин пайдарпай қадаҳ тутиб унинг кўнглини хушнуд этди. Фарҳод бу учрашувдан руҳланди. Нозик томони шундаки, у айшишрат учун қасрда қолмасдан, дostonда айтилганидек, «бало тоғи»га жўнайди. Бироқ чархи кажрафтор ўйин кўрсатиб тақдир ёрғучоғида ҳажр захрини туйиб, ошиқ-маъшук ичаётган шаробга билдирмасдан ташлаб қўяди: Эрон ва араб ўлкаларининг ҳукмдори Хусрав Парвез тожу тахтига муносиб меросхўр қолдириш ниятида уйланишга қарор қиладди ва ўзига муносиб ёрни қидиради. Ҳар тарафга отланган одамлари Арман юртида ҳусну жамолда тенги йўқ Ширин деган қиз борлигидан хабар беради. Аммо шоҳнинг жўнатган совчилари Меҳинбонудан рад жавобини олиб қайтади. Ота-боболари шоҳ ўтган Хусрав Ширин билан Фарҳоднинг ошиқ-маъшуклигини эшитиб, қандай бўлмасин, ошиқни бу истаги йўлидан олиб ташлаш режасини тузади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, олдинги бобларда Арман юртига келишдан олдин Фарҳоднинг Сукрот кўрсатмаси асосида манзилларда учраган аждаҳо,

Аҳраман ва темир пайкар устидан ғолиб чиқиб нафсоний покликка эришгани ва кўзгу тилсимини очиб, унда Ширин жамолини кўришга муяссар бўлганини айтиб ўтгандик. Тақдирнинг синов-имтиҳон босқичларидан муваффақиятли ўтиб келаётган Фарҳод мажозий ишқ йўлини тутган ошиқ мақомига кўтарилди. Аҳамият берилса, Хусрав ҳам Ширинга севги-муҳаббат изҳор этиб ўзининг унга муносиб ёр эканини даъво қилади. Демак, Фарҳод ҳам, Хусрав ҳам Ширин висолдан умидвор ва унга даъво қилувчи ошиқ. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида: «Мажозий ишққа бир маҳбуб бўлмай, Анинг ишқида беҳуд ва мағлуб бўлмай», – дейилганини инобатга олсак, хослар ишқ-муҳаббатида ҳам авом ишқи туридаги ошиқ ҳолатига ўхшаш «бир маҳбуб» бўлишини тақозо этади, хослар билан авом ишқ-муҳаббатининг руҳий ҳолат, кечинма ва дарду изтиробларида зоҳирий жиҳатдан қараганда бир-бирига ўхшашлик мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Аммо бу икки ишқ турида мақсад бошқа-бошқа томонга йўналганини унутмаслик керак. Шу маънода айтадиган бўлсак, Хусрав ва Фарҳоднинг қайси ишқ турига мансуб ошиқ эканини ажратиш олиш қийин эмас:

*Букун Фарҳод ул озодавашдур
Ки, йўқлуқ бодасидин журъакашдур.*

*Фано ўти аро андоқки хошок,
Вужуди хирманин пок ўртамши пок.*

*Бўлубтур ўйла ҳақ зотида фоний
Ки, йўқтур анда ўзлукнинг нишони.*

*Бу ашъё ичраким бўлмай мазохир,
Кўрар мазҳарни ҳар ён бўлса нозир.*

Улкан тожу тахт эгаси Хусрав совчиларини жўнатганда Меҳинбону чиройли ишоралар орқали Шириннинг бир айби борлиги, яъни унинг ҳузурида эр отини тутиб бўлмаслигини рўкач қилади. Хусравнинг совчилари Фарҳоддек тошйўнар, телба бир йигитни яхши кўриши ва бу муҳаббат довуғи бутун эл-юртга маълум эканини келтириб унинг айтган сўзларини рад этади. Хуллас, Ширинни никоҳига олмақчи бўлган Хусрав Меҳинбонунинг жуда нозиклик ва имошора билан келтирган жавобини тўғри фаҳмламайди. Табиийки, у Фарҳодни авом ишқи мақомидаги ўзига ўхшаш ошиқ деб ҳисоблаб адашади.

Ширинга совчи юбориб мақсадига осонликча эриша олмагандан кейин Хусрав зўравонлик, дўқ-пўписа ва таҳдид орқали ниятига етмоқчи бўлади. Ҳатто Арман юртига катта қўшин тортиб Меҳинбону билан Ширин турган қалъани қамал қилади. Фарҳод унинг йўлига бир ўзи тўғаноқ бўлиб қарши чиққанида Хусрав уни назар-писанд этмайди. Шундан аён бўладики, у мутакаббир, калондимоғ ва куч-қудратига ишонган шоҳ бўлишдан ташқари ошиқлик даввоси билан чиқиб, қандай бўлмасин Ширин васлига етиш чораларини қидиради.

Фарҳоднинг ёлғиз ўзи катта қўшинга тенг келолмаслиги ҳаётий ҳақиқат. Аммо бир нарсани тўғри тушуниш лозимки, Навоийнинг мақсади бу тасвир орқали икки турдаги ишқнинг бир-биридан фарқини очиб бериш, авом ишқига мансуб ошиқ қанчалик куч-қудратга эга бўлмасин, барибир, хослар ишқи мақомида турган ошиқ билан тенглашолмаслигини бадиий бўёқлар воситасида чизиб кўрсатишдир. Бундан кўринадики, Фарҳод ҳам ошиқ, Хусрав ҳам ошиқ. Бироқ бу икки ошиқ фарқини ажратиш олиш керак. Фарҳод нафсоний покликка эришгани учун ўзидан кўра паст мақомда турган

Хусравдан ҳар жиҳатдан устунлигини хатти-ҳаракатлари ва ишқ хусусидаги баҳс-мунозарасида билдиради:

Дедиким: куймагингни айла маълум!

Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танга пайваст.

Навоий шу суҳбат асосида Фарҳод билан Хусравнинг маънавий олами, ақл такомилли ва ишқ тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларига очиқ-равшан таъриф бераяпти. Хусрав зўравонлик орқали мақсадига етолмаслигини билганидан кейин ҳийла-найранг ишлатиш орқали Фарҳодни асир олади ва уни занжирбанд қилиб Салосил қўрғонига қамаб қўяди. Фарҳод бу қўрғонда Суқрот таълим берган «исми аъзам»ни ўқиб занжирларни узади, қўрғон атрофида бемалол айланиб юради, даштга чиқиб парранда ва даррандалар билан улфат тутинади:

*Сулаймонваши чекиб ул ерга поя
Ки, қушлар тортибон бошига соя.*

*Қилиб ишқ ўйла шавкат раҳнамун
Ки, шери шарзани айлаб забун.*

*Бўлуб ул гоҳ шер устига рокиб,
Сибоу ваҳш анга хайлу мавокиб.*

*Замони бабру қоплондин бўлуб шод,
Қилиб дилдор кўйи итларин ёд.*

Хусрав Фарҳоднинг ғайритабиий, валийсифат ва кўнгли каромат нури билан йўғрилганини пайқайди. Лекин иззат-нафси, ғурури, тожу тахти ва ҳавойи нафси бу ҳақиқатни тан олишга тўсқинлик

қилади. Шу важҳдан ишқ йўлидаги рақибини зўрлик ва дўқ-пўписа билан енголмаганидан кейин бу ишга фалак золи – ҳийлагар кампирни ёллайди. Аслида, фалак золи деб таърифланган бу ҳийлагар кампир афсона ва эртақларда баён этилган ёвузлик образидан фарқ қилади. Мазкур дostonда кампир дунё тимсоли сифатида талқин этилишида катта маъно бор. Муътабар манбаларда эса айнан дунё кампир тимсоли сифатида аниқ айтиб қўйилибди. Уларда таъкидланишича, дунё одамлар кўз олдида чиройли келин қиёфасида жилваланиб ўзига ром этади. Шунинг учун одамзод ана шу дунёни деб таллашиб-тортишади, низолашади, бир-бири билан ихтилофга боради. Чунки одамзодни нафс шундай қилишга мажбур этади. Аммо дунё уларнинг биридан юз ўгирса, яна бирига ноз-карашма билан боқади. Нафсоний покликка эришган Фарҳодга дунё ўзининг асл қиёфасида, яъни кампир шаклида кўринади. Хусрав эса шу кампир – дунёнинг макр-ҳийласи воситасида Фарҳодни мағлуб этади. Кампир минг бора синовдан ўтказган ҳийласини амалда қўллаб Фарҳодни бу оламдан кетишга мажбур қилади. Қолаверса, Фарҳодни дард тимсоли деб атаган эдик. Дард ва ҳусн учрашишидан мажозий ишқ амалга ошди, ўз навбатида, у қалб ва руҳни ҳақиқий ишқ даргоҳига тайёрлади. Дарднинг вазифаси шундан иборат эди, у хизматини тўлиқ адо этиб бўлди. Ўз вазифаси ва хизматини бажариб бўлганидан кейин дард кетиши керак, унга ҳамроҳ ҳусн ҳам ўз вазифасини адо этганидан кейин заволга учрайди. Шунини таъкидлаш лозимки, дард ва ҳуснни бир-биридан сира ажратиш бўлмайди:

*Фироқида букунлук тонглалиқмен,
Фамидин, ўйлаким, сувсиз балиқмен.*

*Балиқ ҳоли бу бўлгай сувдин айру
Ки, толпинмоқдин ўлгай истабон су.*

*Анинг ҳажрида толпинмоқ ишимдур,
Чу толпиндим, ўлуб тинмоқ ишимдур.*

Мажозий ишқ улкан денгизга қиёсланса, бу ишқ йўлидаги ошиқ-маъшуқлар унда сузиб юрган балиқларни эслатади. Қачонки шу денгиздан бири чиқарилса, иккинчиси қуруқликка ташланган балиқ ҳолига тушади. Мавлоно Жалолиддин Румий таъбири билан айтганда, иккита тирик қуш бир-бирига боғлаб қўйилса, кўкка парвоз этолмайди. Гарчи қанотлари тўртта бўлса ҳам. Чунки иккилик мавжуд. Шу иккилик йўқолса, ҳар иккиси ҳам парвоз эта олади. Энди орада иккилик қолмайди. Фаридиддин Аттор «Мантиқ ут-тайр» достонида бу оламни ҳуққа – қутичага ўхшатади. Ажал шу ҳуққа – қутичани ёпганда, кимнинг қаноти бўлса, ундан учиб чиқади. Агар қаноти бўлмаса, шу қутича ичида юз балога гирифтор бўлиб қолиб кетади деган.

Шу фикр-мулоҳазаларга асосан айтадиган бўлсак, Фарҳод ва Ширин, яъни дард ва ҳусни мажозий ишқ бу олам ҳуққа – қутичасида икки қушдек жуфтлагандан сўнг, дунё тимсоли деб олинган кампир бирини парвоз эттиргандан кейин иккинчиси ҳам иложсиз унга эргашиб изидан парвоз қилди. Бундан кўринадики, фалак золи – кампир шу икки қушнинг парвозига шароит яратиб берди. Бу дунёнинг қурилма ва тарҳи шундай яратилган бўлиб, Фарҳод ва Ширин камолот босқичига кўтарилиб эмин-эркин парвоз этиш бахтига муяссар бўлса, Хусрав каби нафс қулига айланган ошиқларга мажозий ишқ майидан тотиш насиб қилмайди. Фаридиддин Аттор айтганидек, ўзини юз балога гирифтор этиши – ўғли Шеруя

томонидан қата қилиниб шармандалик ботқоғига ботишини билдиради. Навоий Фарҳод ва Хусрав образини бир-бирига зид маънода талқин этиши айни шу фарқни кўрсатиш, шунинг баробарида, мажозий ишқ такомил натижасида ҳақиқий ишқ остонасига қай тариқа етиб бориши ва ваҳдат ҳосил бўлишини образли тарзда чизиб беришдан иборат:

*Гар ул ишқимда хирмон бирла кетти,
Вале ишқи камолин собит этти.*

*Вужудин ўртаб ул сўзу гудози,
Ҳақиқатқа бадал бўлди мажози.*

*Тутуб соқий ваҳдат жомин тавфиқ,
Насиби айлади ҳақ роҳи таҳқиқ.*

*Бақо гулшанида султонлиққа етти,
Ҳақиқат мулкида хонлиққа етти.*

Кўриб ўтганимиздек, мажозий ишқ булоғи кўзини очиш учун дастлаб дард бўлиши керак. Дард бўлган тақдирда ошиқлик чинакам ва ҳақиқий тус олади. Шунингдек, дард бўлган маҳалда ошиқ қалби ва руҳиятида покланиш жараёни кечиб, ошиқ бу йўлда учрайдиган ғов ва тўсиқларни мардонвор енгиб ўтишга бел боғлайди, машаққат юкини елкасига олади. Яна шуни унутмаслик керакки, мазкур дostonда тасвирланганидек, ҳусн бўлган тақдирда дард ҳаракатга тушади, ўз бағрида турган ишқ чечакларини намоён этишга интилади ва мажозий ишқни ҳақиқий ишқ сари отлантиради. Шу маънода дард ва ҳусн эгизакка ўхшайди, бир-биридан ажралишини тасаввур қилиб бўлмайди. Агар дард мавжуд бўлса, у ҳуснни қидириб топади, шу ҳусн туфайли мақсадига восил бўлади, ўз

навбатида, ҳусн ҳам дард бўлмаган тақдирда ҳеч қандай маъно касб этмайди. Арман мамлакатаида тоғда ариқни қазийда қийналиб турган одамлар Фарҳоднинг ташрифидан кейин бирданига ҳаракатга тушиб, ишларида унум бўлиши ҳусн дардни кутиб турганини англади. Дард келиши билан ҳусн ҳам ўз вазифасини бажаришга киришади.

Навоийнинг маҳорати шундаки, Фарҳод, яъни дард бўлган тақдирда ички душман – нафс аждаҳоси, Аҳраман дев ва темир пайкарни енгиб ўтиш насиб этади, Суқрот ҳаким даргоҳига бориб мажозий ишқ таълими олинади. Дард бўлган тақдирда ички душмандан халос бўлганидан кейин ташқи душман – Хусрав устидан ғалаба қозониш қийинчилик туғдирмайди. Одамзод ақл-шуури кўпроқ зоҳирда кўзга ташланиб турган ташқи душманни кўриши ва шунга қаттиқ аҳамият бериши Фарҳод қўлга киритган натижалар сари боришга оқсоқлик қилади. Шулардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонини оддий йигит-қизнинг севги-муҳаббатини тараннум ва васф этишга бағишлаган десак тўғри бўлармикан? Кўриб ўтилганидек, бу асарнинг маъно-моҳиятига етиб бориш ва уни ҳақиқий ҳолича тасаввур қилиш учун ўқувчидан муайян илмга эга бўлиш талаб этилади. «Фарҳод ва Ширин» достони устида олиб борилган мазкур тадқиқотимиз бу асар оламига кириб бориш ва уни кашф қилиш йўлида, таъбир жоиз бўлса, бир уринишдан иборат. Ҳали бу асарни янада чуқурроқ англаш борасида тадқиқот ишлари давом этади деган умиддамиз.

ХУЛОСА

Шарқнинг ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижодида «Фарҳод ва Ширин» достонининг турлича талқин, вариантлари мавжуд. Алишер Навоий мазкур достонга қўл уришдан олдин бундай манбаларни синчиклаб ўргангани, фикр ва хаёл элагидан ўтказганини асарнинг илк бобларидан бирида келтириб ўтади. Шу билан бирга, Навоий бобомиз олдинги хамсанавислар эътибордан соқит қилган жиҳатларга аҳамият бериб, Фарҳод, Ширин ва Хусрав образларини янада такомилга етказди, уларнинг рамзий ва тимсолий маъноларини санъаткорона тарзда тасвирлаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Навоийнинг ўз эътирофидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Фарҳодни нафақат ишқ, шу билан бирга, дард тимсолига айлантиргани ва буни асарда бобма-боб моҳирона талқин ҳамда тавсиф этиб борганини кузатишимиз мумкин. Айтиб ўтилганидек, Ширин образини ҳусн тимсоли сифатида кўрсатиб, улар орқали шоир ўз мақсади ва орзу-истакларини амалга оширди. Бу асарни яқунлаш чоғида уни ҳам достони, фироқ аҳлининг мотам достони деб аташи ҳам бежиз эмас. Бутун асар давомида мажозий ишқ тараннуми мустаҳкам ўрин олиб, унинг ҳақиқий ишққа қай тарзда айланиш жараёнини дардли сатрлар орқали чизиб кўрсатиши ҳам фикримизни далиллайди.

Айтиш жоизки, «Фарҳод ва Ширин» достонини тақдир ва ҳаёт китоби деб атасак тўғрироқ бўларди. Негаки, одамзод яшаётган бу дунё беҳуда яратилган эмас. Қолаверса, бу дунё инсонга Парвардигор томонидан синов ва имтиҳон учун берилгани ҳаёт ҳақиқати эканини англамаслик тақдири азал ҳукмини билмаслик ёки уни тан олмасликдир. Агар теранроқ мулоҳаза юритилса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони гоёси ва мазмун-моҳиятида худди шу масалага мажозий образ ва бадий бўёқлар орқали ёндашиб, одамзод жоҳиллик ва нодонлик туфайли англаш

ва тан олишдан бўйин товлаётган бу ҳақиқатни асар воқелиги асосида изоҳлаб кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганини кўрамиз. «Фурбатда ғариб...» мақоламизда Одам Атони ер юзидаги илк ғариб инсон деб атаган эдик. Фарҳод ҳам шу ғарибликни англаб, шу мақомга етишган образ десак хато бўлмайди. Бундай дейишимизга сабаб, Фарҳод дoston охирида бу дунёнинг сир-синоати, жумбоқлари ва ғаройиблиги қаршисида лол қолган ҳолда ўзини ожиз ва нотавон ҳис этади, одамзод эл бўлмаслигини фаҳмлаб ундан узоқлашади ва ҳайвонлар билан улфат тутинади. Олдинроқ шарҳлаб ўтилган рубоийда тилга олинган «эл» билан Фарҳоднинг мажозий ишқ йўлида тўсиқ ва говларни яратган шахслар бир маъно касб этади. Аммо, шуни унутмаслик керакки, бу «эл»нинг қаршилиги ва зиддияти ҳикматдан холи эмас, бу ошиқ Фарҳод нафсини поклаб, уни маънавий поклик ва комилликка эриштиради. Шу боис Фарҳод бу олам уйи – ҳаммомга кириб ундан нопок ҳолда чиқмайди. Шунинг учун у «ғамнок» эмас, ўз тақдири ва китобини ўқиб ундан ўзига керакли хулоса ва ечим қидиради. Абдурашид Абдуғафуров «Буюк бешлик сабоқлари» мақолалар тўпламида: «Чиндан ҳам, Навоий Фирдавсий, Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар томонидан ишланган Хусрав ва Ширин, Лайли ва Мажнун, шоҳ Баҳром ва Искандар мавзуларини қаламга олар экан, авваламбор, ўз замонаси ҳодисаларини, ўзига замондош шахслар муаммолари ва характерларини, ўй-истаклари ва интилишларини, ўзи яшаётган жамият жумбоқларини тасвирлайди, ўз даври ҳаётини ёритади, улар воситасида ўз гоё ва қарашларини, баҳо ва муносабатларини баён этади», – деган. Бу таъкидга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, «Фарҳод ва Ширин» достони муайян бир давр ва жамият учун хосланиб қолмайди. Бу асар одамзоднинг ибтидо ва интиҳосини ўзида қамраб олгани, шу салмоқ орқали иш тутганлиги билан катта аҳамият касб этади. Зеро, талқин этилган ҳақиқатни басират кўзи очиқ инсонлар англайди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (насрий баёни билан). – Тошкент: Фафур Фулом, 1991.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин (насрий баён). – Тошкент: Фафур Фулом, 1975.
3. Алишер Навоий. Хамса. – Тошкент: Фан, 1960.
4. Абдурашидов А. Вуюк бешлик сабоқлари. – Тошкент, 1995.
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. – Тошкент, 1981.
6. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Изб. труды. – Москва: Наука, 1965.
7. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994.
8. Доктор Сайид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбийрот ирфоний. – Техрон, 1959.
9. Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадур / Улугбек Ҳамдам тарж. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
10. Жалолиддин Румий. Маънавийи маснавий / Жамол Камол тарж. – Тошкент, 2010.
11. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
12. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент, 2003.
13. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент, 2009.
14. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005.
15. Малаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент, 1991.
16. Малаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи: дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
17. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 1972.
18. Ойбек. МАТ. 13-том. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент, 1979.
19. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент, 1992.

20. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент, 1995.
21. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент, 1969.
22. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий (манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили). – Тошкент: Akademnashr, 2011.
23. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент, 1973.
24. Тасаввуф адабиёти лингвопоэтикаси: ўқув қўланма. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
25. Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурий. Асрорнома. – Тошкент: Тамаддун, 2012.
26. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. 4-том. Ҳазрат мулкининг султони. – Тошкент, 1970.
27. Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971.
28. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
29. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент, 1985.
30. Қуръони карим (ўзбекча изоҳли таржима) / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
31. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент, 1963.
32. Ҳайитметов А. Шарқ адабиёти ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970.
33. Ҳасанхон Яҳё ва Ҳусайнхон Яҳё Абдулмажид. Навоийдан чу топқайлар навое. – Тошкент: Ҳиллол-нашр, 2014.
34. Ҳаққул И. Камол эт касбким. – Тошкент: Чўлпон, 1991.
35. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007.
36. Ҳаққул И. Шеърят – руҳий муносабат. – Тошкент, 1990.

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида.....	3
I. НАВОИЙГА ЮЗЛАНИБ	
Шоирлар муаллими.....	7
«Гурбатда ғариб...».....	12
Комиллик мақоми.....	21
Дунё аруси.....	25
Киши айбинг деса... ..	29
II. «ФАРҲОД ВА ШИРИН» ШАРҲИ	
Муқаддима	31
Фарҳоднинг ташрифи	35
Тўрт қаср тарҳи.....	41
Тўрт тимсол шарҳи.....	49
Мажозий ишқ изтироби	59
Сувдан айрилган балиқ	66
Хулоса.....	75
Фойдаланилган манба ва адабиётлар.....	77

Адабий-бадший нашр

Бобомурод ЭРАЛИ

МАЖОЗИЙ МУҲАББАТ ҲАҚИҚАТЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИГА ЯНГИЧА ШАРҲЛАР

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Бадий муҳаррир: Алимардон АҚИЛОВ

Саҳифаловчи: Асқарали РЎЗИЕВ

Мусаҳҳиж: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 04.09.2014 й.

Босишга рухсат этилди: 07.01.2015 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.

Бооктап гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 2,81. Шартли б.т.: 4.62.

Адади: 3000 нусха.

Буюртма № 2

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77

e-mail: info@akademnashr.uz

web: www.akademnashr.uz

«SPECIAL PRINTING SERVICE» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри Чилонзор кўчаси 1^А-уй.

Бобомурод Эрали

ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ)нинг ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида аспирантурада ўқиган, бир қанча вақт илмий ходим бўлиб ишлаган. Филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуров раҳбарлигида «Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида мажоз ва ҳақиқат талқини» мавзуида илмий изланиш олиб борган. Вақтли матбуотда Алишер Навоий асарлари талқинига бағишланган илмий мақолалари чоп этилган.

ISBN 978-9943-4405-8-6

9 789943 440586